

NÅGRA ORD FRÅN RECENSIONSREDAKTÖREN

Först av allt vill jag tacka alla skribenter som bidragit med recensioner till årets HLFÅ. Tack också till förlagen som beredvilligt har skickat efterfrågade böcker. Över femtio titlar recenseras, från mer än tjugo förlag. Det totala utbudet är väldigt mycket större, men i eftertankens kranka blekhet kan jag konstatera att det ändå är mycket att hålla reda på för undertecknad som har lyckats beställa två recensioner av samma bok: *Union eller undergång. Del 1: Kampen för ett enat Skandinavien* (Morten Nordhagen Ottosen & Rasmus Glenthøj). Martin Klerung och Lars-Åke Persson har skrivit varsin läsvärd text, varför båda publiceras här.

Bredden är stor och går inte att sammanfatta på ett rättvisande sätt. Efter en snabb överblick kan jag dock konstatera att böcker om andra världskriget och Förintelsen väcker ett fortsatt stort intresse hos förlag, skribenter och läsare. Att det är viktigt att blicka bakåt för att få perspektiv på den egna samtiden kan en kollega intyga som hörde två ungdomar i tjugooårsåldern beklaga att de var födda i den svåraste av tider. Tiderna *är* svåra och framtiden höljd i dunkel. Låt oss hoppas på den ljusnande framtid som studentsångarna sjunger om idag, 1 maj 2023.

Jag avslutar med en upprepning av fjolårets appell: om du vill bidra till den bildningsinsats det är att skriva recensioner för HLFÅ, kontakta mig! Om du inte själv vill skriva, ge gärna förslag på titlar som du tycker ska recenseras.

Helén Persson

Helen.Persson@uvt.lu.se

RECENSENTER

- Per-Olof Andersson*, arkivarie, Växjö
Andrés Brink Pinto, docent, Lund
Martin Ericsson, docent, Lund
Jan-Olof Fallström, adjunkt, Karlskoga
Björn Furuhagen, docent, Uppsala
Kristian Gerner, professor emeritus, Lund
Dick Harrison, professor, Lund
Stefan Håkansson, fil. dr., Lund
Per-Magnus Johansson, fil.mag., Helsingborg
Klas-Göran Karlsson, professor, Lund
Martin Klerung, gymnasielärare, Jönköping
Karin Kvist Geverts, docent, Stockholm
Max Liljefors, professor, Lund
Bert Mårnald, fil. dr., Umeå
Lars-Åke Persson, gymnasielärare, Eskilstuna
Eva Queckfeldt, fil. dr., Lund
Johanna Ringarp, docent, Stockholm
Henrik Rosengren, docent, Lund
Jan Samuelson, professor emeritus, Sundsvall
Erik Sjöberg, docent, Södertörn
Johan Stenfeldt, docent, Lund
Lo Söllgård, gymnasielärare, Malmö
Lars-Göran Tedebrand, professor emeritus, Umeå
Malin Thor Tureby, professor, Malmö
Eva Helen Ulvros, professor emerita, Lund
Ulf Zander, professor, Lund
Mats Åkesson, gymnasielärare, Kristianstad

LI BENNICH-BJÖRKMAN

BAKOM OCH BORTOM JÄRNRIDÅN:

De sovjetiska åren och frigörelsen i Baltikum och Ukraina

Appell Förlag 2022

För några år sedan utkom Li Bennich-Björkman, professor i statsvetenskap vid Uppsala universitet, med en fin bok om sina estniska rötter, *Sörja ett liv, leva ett annat. Om flyktningens mörker och ljus* (2017). År 1944 var hennes mor en av de tusentals ester som i andra världskrigets slutskede flydde över Östersjön till Sverige undan den framryckande Sovjetmakten. Nu har Bennich-Björkman skrivit ett uppföljande verk, byggt på samma princip: att medelst intervjuer, med såväl konkret historiskt berättande som brett anlagda komparativa perspektiv, gestalta ett nutidshistoriskt öst- och centraleuropeiskt problem. I den nya boken tar hon sig före att analysera de baltiska staternas och Ukrainas efterkrigshistorier, med fokus på deras lik- och olikartade vägar till frihet och självständighet i samband med Sovjetunionens undergång 1991. Det är ett verk med en påtaglig nerv och närvaro, ett resultat av att hon själv så tydligt är med i historien och att denna – med Putins pågående krig i Ukraina och rädslan att detta skall spilla över på de baltiska staterna – ännu inte nått en provisorisk slutpunkt.

Det är naturligen Estland som står i verkets mitt, som ett exempel som de övriga staternas och samhällenas utvecklingar bryts mot, men också som en unik framgångssaga i både ekonomisk och politisk bemärkelse. Som statsvetare gillar hon både trianglar och flerfåltfigurer. Den förra ger relationsanalysens fokuspunkter: de nationella kommunistpartierna, intelligentsian, och den sovjetiska centralmakten i Moskva, medan den senare åskådliggör de möjliga förhållningssätten som kunde råda mellan partistat och intelligentsia under den poststalinistiska eran. Det kan för en historiker framstå som ett väl kantigt betraktelsesätt, men så är det verkligen inte. I själva verket är det den aktörsorienterade historiska narrationen som starkt dominerar framställningen.

Två analytiska grunddrag framträder. Det ena är ett intresse för hur intelligentsian organiserade sig kollektivt, oftast med utgångspunkter i områdenas universitetsmiljöer. Därur växte det fram alternativa maktcentra som, från ett intresse för kultur- och miljöfrågor, successivt politiserades och när tiden var mogen var redo att överta makten i nygamla stater. Det är ett mönster som man kan knyta till både historiskt orienterad teoribildning, som Miroslav Hrochs idé om hur nationella rörelser i Östeuropa utvecklades från kulturmedvetna intellektuella småskaliga arbete till politiska massrörelser, och till statsvetenskapens intresse för civilsamhällets institutioner och tillitsskapande. Analysen är mycket läsvärd, grundad på både den närhet till de historiska miljöerna som många djupintervjuer har gett författaren, och en analytisk distans

med lyhördhet för åtskillnad och variation mellan de fyra historierna.

Analysens andra grunddrag är den starka betoningen på kontinuiteter i utvecklingarna. Från historieböckerna är vi vana vid att sätta upp tydliga och för den allmänna händelseutvecklingen avgörande kronologiska gränser. Det är normalt förändring som dominerar när Stalin dog 1953, när Chrusjtjovs tvåädersera övergick i Brezjnevs stagnationsepok 1964, när Gorbatjov kom till makten och inledde sin reformera 1985, när Sovjetunionen blev historia 1991, eller när Putin trädde till som rysk president 2000. För Bennich-Björkman ter sig dessa historiska brytpunkter långt mindre definitiva, mest beroende på att vi på nära håll och under en lång period får följa individer från universitetsstudier via ledarskap i olika slags kulturföreningar till ledande arbete i fullfjädrade politiska partier. Det är en mycket intressant läsning, inte bara för allmänhistoriskt intresserade utan även för oss som ägnat våra forskarliv åt det kommunistiska och postkommunistiska Östeuropa. För vem har väl hört talas om den estniska folkfrontens alla förelöpare: Hemstad, Klubb Ekollonet och unga Tartu, som i det kommunistiska Estland verkade ”i ett gränsland mellan öppet olikänkande och ett slags lågintensivt ifrågasättande i oförvitlig gestalt, ett existentiellt motstånd, som myndigheterna på 1970-talet tolererade eller såg sig tvingade att tolerera”? Det var ut dessa universitetsmiljöer och organisationsnätverk, ett ”Skuggestland”, som den fria republikens första stats- och utrikesministrar så småningom framträdde.

Genom det estniska exemplet tydliggörs också den stora betydelse som den historiska dimensionen fick för den nationella mobiliseringen. De ledande gestalterna hade nästan alla studerat historia (eller filosofi). Historiska frågor var från början högt prioriterade, först sådana som rörde stadsmiljön och dess sovjetiska förstöring, så småningom de ”stora” politiska frågorna som gick tillbaka på Molotov-Ribbentroppakten, de kommunistiska maktövertagandena i början och slutet av andra världskriget, och de flerfaldiga tvångsdeportationerna av ester till Sibirien. Intressant är att denna mobilisering på historisk grund dröjde mycket längre i det mer auktoritära, frusna och alternativlösa Lettland, och att den tog sig ett ganska annorlunda uttryck i ett Litauen som hade en helt annan centraleuropeisk historia att falla tillbaka på och under frihetskampen visade upp en mycket annorlunda, mer aktivistisk, politik mot Moskva.

Med tanke på nutida omständigheter väcker även det ukrainska fallet stort intresse. I boken representeras det i huvudsak av det västliga, centraleuropeiskt orienterade och mer nationalistiska Ukraina, med Lviv som huvudort, vilket gör att analysen blir något haltande. Samtidigt är avgränsningen begriplig med tanke på jämförelsen med de baltiska republikerna. Lika naturligt ter det sig att Ryssland mest framträder som en bakgrundsfaktor. Längre fick denna faktor sin viktigaste betydelse för de studerade republikerna genom de baltiska partiledare som var mer eller mindre trogna Moskvas ukaser. Medan den mångåriga estnische partichefen Ivan/Johannes Käbin hade en pragmatisk hållning till Moskva, som också gav gott om utrymme åt estniska intressen, var hans lettiske kollega Arvids Pelše mer hårdfört auktoritär och Kremltrögen, vilket negativt påverkade möjligheterna att bygga ett civilsamhälle i Lettland. Slutkapitlet ”Bortom järnridån” förser Bennich-Björkman implicit med ett litet frågetecken: Björnen sover, han är visserligen ofarlig så länge man är varlig, men man kan väl honom aldrig tro?

Klas-Göran Karlsson

REBECCA CLIFFORD

BARNEN SOM ÖVERLEVDE:

Livet efter Förintelsen

Daidalos 2022

&

TANIA CRASNIANSKI

NAZISTERNAS BARN

Historiska Media 2022

De senaste åren har det kommit många nya böcker om Förintelsen och om minnet av händelsen som genom sina olika val av ämnen bidrar till att öka våra kunskaper om det nazistiska folkmordet på de europeiska judarna. Ett relativt nytt sådant fokuserar på barnen. I den här recensionen recenseras två böcker på temat barn och Förintelsen: Tania Crasnianski *Nazisternas barn* (Historiska media 2022) och Rebecca Clifford *Barnen som överlevde: livet efter Förintelsen* (Daidalos 2022).

Det ska genast sägas att det är två böcker med olika förutsättningar och perspektiv. Tania Crasnianski är brottmålsadvokat och inte historiker. Boken är populärvetenskaplig och bygger därför på andrahandskällor, vilket är rimligt men får vissa konsekvenser. Boken behandlar barn till åtta kända nazistiska förövare och ställer frågor om hur livet har sett ut för dessa barn: Bör de känna ansvar och skuld för de brott som deras fäder har begått? Vad blev det av dessa barn? Hur har de kunnat leva med arvet från sina fäder? Boken kom på franska 2016, på engelska 2018, och finns nu alltså i svensk översättning av Kristina Ekelund. Den andra boken är skriven av Rebecca Clifford, som är professor i europeisk historia vid Durham University, och översatt av Nils Sjödén. Den bygger på forskning och intervjuer som Clifford genomfört under flera års tid med ”barn födda mellan 1935 och 1944, alltså barn som var tio år eller yngre vid befrielsen 1945”. Syftet är att kartlägga de långsiktiga konsekvenser som barnens erfarenheter av Förintelsen fick och att synliggöra den kamp som barnen fört för rätten till en identitet som förintelseöverlevande.

Trots att böckerna är så olika börjar båda i frågan om namnets betydelse för en persons identitet. För barnen till förövarna har namnet antingen blivit en förbannelse eller något att bära med stolthet (i de fall de delade sin fars övertygelse). De överlevande barnen har däremot ofta

förlorat sina ursprungsnamn – när de exempelvis gavs falska, icke-judiska, namn för att kunna få skydd som gömda i en icke-judisk familj – och därmed ofta möjligheten att finna överlevande föräldrar eller släktingar efter krigsslutet. Clifford skriver därför att samtliga intervjuade barn utom ett har bett att få framställas med sitt eget namn istället för en pseudonym. Trots att det är de överlevandes egen vilja, en önskan som ofta handlat om att inte låta nazisternas projekt med den slutgiltiga lösningen av judefrågan få tysta alla judiska röster, så ställs detta mot arkivinstitutioners krav på att anonymisera materialet i GDPR:s namn (General Data Protection Regulation). Hédi Fried brukade säga att det var viktigt att hennes namn uttalades just Hédi och inte Heidi, eftersom namnet var det enda nazisterna inte kunde ta ifrån henne. Som historiker, och historielärare, borde vi ta denna önskan på allvar och inte anonymisera, utan tvärtom lyfta fram fler, berättelser från namngivna personer i vår undervisning.

Crasnianskis bok tycks ha en god ambition när författaren i samhällsbevarande anda vill försöka förstå hur barn till förövare kan skapa mening i sina liv, och likaså i hur hon påpekar att förövarna inte var onda eller sjuka monster utan tvärtom människor, men ambitionen omfattar inte efterforskningarna i tillräckligt stor utsträckning. Det stannar vid en ytlig och sensationell beskrivning där vi inte förstår mer av hur Heinrich Himmlers dotter Gudrun, Rudolf Hess son Wolf eller Hans Franks son Niklas skapar mening i sina liv. Istället får vi snackiga porträtt av hur Gudrun såg upp till sin far, eller hur Niklas, som i och för sig ifrågasatte sin fars agerande, på årsdagen av faderns avrättning masturberade över porträttet av Hans Frank. Inget av detta bidrar till att vi förstår hur de här barnen hanterade sina liv.

Cliffords bok är något helt annat. Korrekturläsningen tycks ha varit lite slarvig för det saknas ord här och var, och det förekommer en del upprepningar och omtagningar, men om vi bortser från det är det här en läsvärd bok som ger många nya insikter och rikligt med material för historielärare att använda i sin undervisning. Precis som Clifford påpekar är det en försummad grupp som hon forskar om, nämligen barn. De yngsta och de äldsta var de som skickades direkt till gaskamrarna om de deporterades till ett förintelseläger, och de barn som mot alla odds ändå överlevde kategoriserades sällan som ”överlevande” efter kriget, vilket kan verka förvånande för oss idag. I stället möttes de av kritik från äldre överlevande som kunde säga saker som: ”Du var ju bara ett barn, så vad vet du? Du kommer inte ihåg någonting”.

Clifford visar också att ”befrielsen” och krigsslutet inte nödvändigtvis betydde att tillvaron blev mer ordnad utan snarare startade ”ett nytt krig” som handlade om barnens identitet. Där de vuxna hade haft ett liv och minnen före kriget att vända tillbaka till hade dessa barn inte det, utan krigsåren var deras första levnadsår. De hade därför inget minne av ett liv före Förintelsen att gå tillbaka till.

Clifford visar också hur komplex situationen var i ett sargat och söndrat Europa, där en del barn kategoriserades som ”utan anhöriga” trots att de hade släktingar (men som inte kunde ta hand om dem) och där barnens själar betraktades som en resurs i uppbyggandet av den judiska gemenskap som förstörts under Förintelsen.

Kapitel 9, ”Att bli en överlevande”, är ett av de intressantaste i boken eftersom Clifford problematiserar frågan om vem som betraktas som en överlevande. Flera av barnen som hon intervjuat har inte sett på sig själva som överlevande förrän väldigt sent i livet. För många kom vändningen på 1980-talet med utgivningen av Helen Epsteins bok *Children of the Holocaust* (1979) och bildandet av grupper av ”andra generationens överlevande” eller ”överlevandes barn”.

Den kanske viktigaste frågan i Cliffords bok ställs av de överlevande barnen själva: ”Vem är jag?” Svaret är ingen enkel one-liner utan blev en tjock skrift på 430 sidor inklusive noter och bibliografi. Jag rekommenderar alla att läsa den.

Karin Kvist Geverts

GELLERT HARDI-KOVACS

C-BYRÅN HEMLIGAST AV ALLA:

Berättelsen om Sveriges hemliga underrättelse under andra världskriget

Carlsson 2022

Det finns numera en hel del skrivet om den svenska underrättelsetjänstens historia. T-kontoret, den underrättelseorganisation som bedrev verksamhet under kalla krigets första del, har skildrats bland annat i *T-kontoret* av Sam Nilsson och *Bakom hemligstämpeln* av Lennart Frick och Lars Rosander. Efterföljarorganisationen IB har tilldragit sig ett stort och över åren återkommande intresse. Det skenneutrala dubbelspelet med västmakterna, och de nämnda organisationernas hantering av gränssnittet mellan författningsskyddande mål och författningsvidriga medel, har behandlats i statliga utredningar – inte minst neutralitetspolitikkommisionen och säkerhetstjänstkommissionen. För några år sedan kom så Wilhelm Agrells *Sprickor i järnridån* (2017), som med tidigare hemligstämplat material ytterligare kunde komplettera bilden. Det mesta borde alltså vara sagt, kan man tycka.

Men det som är återkommande i de ovanstående verken och utredningarna är att bakgrundshistorien till organisationerna belyses ganska snabbt och rapsodiskt. Inte minst gäller detta C-byrån, den underrättelseorganisation som i likhet med så mycket annat fick stampas fram i all hast på tröskeln till kriget under det sena 30-talet. Redan under första världskriget hade det funnits ett embryo till en svensk underrättelsetjänst. Men på randen till det andra hade den förfallit. Idén att man levde i ett stadium efter krig, *post bellum* (och som bland annat yttrade sig i det famösa försvarsbeslutet 1925), drabbade också underrättelseverksamheten. Denna tro fick under 30-talet snabbt ge vika för insikten att man var *inter belli* och att det nya kriget skulle komma. Då behövde man en underrättelsetjänst: C-byrån.

Om detta har nu läroaren och författaren Gellert Hardi-Kovacs skrivit boken *C-byrån: Hemligast av alla* (2022). Det är ett gediget aktstycke på dryga 500 sidor. Den tar sitt avstamp i de tidiga försöken till en svensk underrättelsetjänst under unionskrisen 1905 och första världskriget, men kommer snart fram till den egentliga initiativtagaren, Carlos Adlercreutz, och hans göranden och låtanden. Som i nästan all underrättelsehistoria uppehåller sig Hardi-Kovacs en del kring de olika operationerna och affärerna. Inte minst gäller det den ganska kända operationen *Stella Polaris*, med ambitionen att föra finskt underrättelsematerial till Sverige för att undgå Sovjetunionen, som passerar revy. Det gör också ett stort antal rekryteringar och personschildringar, ofta över personer med dragning åt det aparta – den undanskymda underrättelsetjänsten tycks utöva dragningskraft på sådana individer. Det gäller de numera tämligen välkända gestalterna, som chefen Carl Petersén, finlandsfrivillig med ballongförarbevis, och Helmuth

Ternberg, som med nöd och näppe klarade officersutbildningen. Till detta kommer mindre kända gestalter, som Östekonomiska byråns kommande chef Jan Rydström. Berättelsen slutar i C-byråns eftermäle, och den så kallade Tammelinutredningen som hade till uppgift att utreda eventuella ekonomiska oegentligheter.

Berättelsen är kronologisk och lättillgänglig. Det ska nog också sägas att ramberättelsen är känd sedan tidigare. Hardi-Kovacs bidrag är empiriskt och fördjupande, skildringen är helt enkelt mer detaljerad och mer omfattande än den brukar vara. Det är naturligtvis inget ont i ett gott arkivarbete, men samtidigt kan man också sakna en mer sammanhållen diskussion av de principiellt viktiga, men också svåra, avgränsningarna i underrättelseverksamhet. En sådan rör gränsen mot diplomatin.

Den holländske diplomaten Abraham de Wicquefort karakteriserade på 1600-talet en diplomat som en ”hedervärd spion” och inte förrän genom Wienkonventionen 1961 har distinktionen mellan underrättelsetjänst och diplomati klarerats. Hur hanterades detta inom C-byrån? Man kan exempelvis notera att den blivande stjärndiplomaten Gunnar Jarring började sin bana som knuten till C-byrån. Det var också han som ledde sin gamla studiekamrat Thede Palm, sedermera chef för T-kontoret, in i verksamheten. Redan denna personliga relation antyder att det åtminstone potentiellt fanns flytande gränser ut mot diplomatin. En annan gäller relationen till säkerhetstjänsten.

Som ytterligare en komponent i det krigstida säkerhetsbygget skapades, delvis parallellt med C-byrån, den allmänna säkerhetstjänsten. Längre fram i historien var det just sammanblandningen av underrättelsetjänst (riktad utåt) och säkerhetstjänst (riktad mot inrikes hot) inom ramen för IB som skulle visa sig ytterst problematisk. Med vetskap om att detta skulle komma, kan man fundera på hur C-byrån och den allmänna säkerhetstjänsten såg på sina uppdrag och inbördes relation. Hur såg man på Statens informationsstyrelse, SIS?

De försök att med censur och kontroll styra svenska medier och svensk opinionsbildning under kriget, kan också ses som ett försök att värda den demokratiska statens integritet med medel som inte i egentlig mening kan ses som demokratiska. Hur såg man inom C-byrån på denna grängång? En konkret iakttagelse är att vissa aktörer, inte minst Thede Palm, tjänstgjorde växelvis på SIS och C-byrån.

Alla de krigstida säkerhetsarrangemangen löper in i varandra. Det hade varit intressant med en mer sammanhållen diskussion kring hur de olika aktörerna i verksamheterna själva såg på denna sammanblandning. Men om man inte efterfrågar sådana resonemang kan man också läsa Hardi-Kovacs bok som en habil arkivstudie.

Johan Stenfeldt

MARTIN GELIN

DEN VITA STORMEN: Rasismens historia och USA:s fall

Natur & Kultur 2022

Ett klassiskt historievetenskapligt problem är diskrepansen mellan den amerikanska självständighetsförklaringens stolta paroll från 1776 om att ”all men are created equal” och de efterföljande århundradenas många exempel på våldsamma förföljelser och trakasserier av Amerikas ursprungsbefolkning och etniska minoriteter, som på ett brutalt sätt motsäger grundlagsfädernas målsättning om jämlikhet. Nationalistiska och högerextrema republikaners stormning av Kapitolium i januari 2021 kom på sätt och vis som en chock, men mot bakgrund av en utveckling som Donald Trump identifierade och drog nytta av, kan den förstås som en sentida tappning av gamla motsättningar. Rapporter om en tilltagande och fördjupad splittring mellan de politiska partierna och mellan olika etniska grupper i USA, samtidigt som slagord för och emot vit överhöghet är en del av den politiska retoriken, anknyter till den grundläggande amerikanska problematiken om rasismen som en nära nog konstant beståndsdel i nationens historia.

Å ena sidan är det otacksamt att inte välkomna en drygt 400-sidig bok om rasismens historia i USA, skriven av en journalist med goda kontakter med och kunskaper om högerextrema kretsar. Martin Gelines intervjuer med mer eller mindre välkända politiker och lobbyister som har eller har haft mer eller mindre goda kontakter med Trump, ger andra förklaringar än de som dominerar det svenska nyhetsflödet från andra sidan av Atlanten. Det finns flera tänkvärda resonemang i hans analys av hur republikaner anknutit till rasistiska idéer för att nå ekonomisk vinning. Även resonemangen om militariseringen av polisväsendet som påbörjades av Richard Nixon och som fortgått därefter, liksom hans diskussion av överrepresentationen av svarta bland de som sitter i fängelse, är tänkvärda. Att författaren dessutom har samtalet med många andra amerikaner med god insikt i tillståndet i nationen både förr och nu hör till bokens förtjänster.

Å andra sidan har läsaren alldeles för många tillfällen anledning att beklaga Gelines och hans redaktörs oförmåga att ge ut en bok av ett annat och väsentligt kortare format. De många upprepningarna, som ibland återkommer på en och samma sida och som ibland känns igen från ett kapitel till ett annat, är en återkommande källa till irritation. Saken blir inte bättre av att så gott som alla förklaringar befinner sig på samma nivå och att en del jämförelser mellan USA och andra länder är föga nyanserade och inte alltid relevanta. Därtill förmedlar Gelin ofta okritiskt synpunkter från intervjupersoner som han sympatiserar med. Den som läser *Det vita stormen* kan därför få intrycket att en viktig del av rasismens historia kan åtgärdas genom

handfasta åtgärder såsom nedmonterandet av de sydstatsgeneraler som tidigare har förärats statyer i sydstaterna. Att borttagandet av monument som upplevs som misshagliga av en nutida majoritet också innebär att en del av historien – den som inte bara handlar om att manifestera vit överhöghet utan också om en fortgående sorgeprocess över stupade makar, söner och vänner, liksom om dåtidens konstideal i kombination med en massproducerad offentlig konst – tas inte heller upp till behandling.

Förvisso finns det gott om intressanta exempel från såväl USA:s historia som nutid i Gelins bok, men bristerna gör att *Den vita stormen* ger ett splittrat intryck. Det synnerligen relevanta och aktuella ämnet hade förtjänat en bättre disponerad och redigerad bok.

Ulf Zander

MARTIN KRAGH

DET FALLNA IMPERIET: Ryssland och väst under Vladimir Putin

Fri Tanke 2022

Minervas uggla lyfter i skymningen. Att skriva historia är att vara efterklok. När Ryssland väl hade anfallit Ukraina den 24 februari 2022 frågade vi oss varför vi inte kunnat förutse krigsutbrottet. I efterklokhetens perspektiv framstår ju det ryska anfallskriget som förutbestämt.

Förordet i Marin Kraghs bok är dagtecknat den 26 februari 2022, två dagar efter krigets utbrott. Boken var färdig när kriget kom. Författaren visar att det låg i farans riktning. Om boken hade publicerats något tidigare hade vi inte behövt bli överraskade. Bara skräckslagna. Kunde det stå så illa till med det andliga tillståndet i Ryssland? Ja! Ekonomhistorikern Kragh ger en idéhistorisk förklaring till Rysslands sammanbrott som stat under Putin.

Martin Kraghs bok om de ryska imperiernas återuppståndelse under Putin är en detaljerad handbok. Sovjetunionens historia efter andra världskriget utgör fonden till en initierad skildring av oredan i Ryska Federationen under president Jeltsin och befästandet av en autoritär, och till sist diktatorisk, ordning under president Putin. Äldre läsare påminns om en rad dramatiska händelser i Ryssland under de senaste decennierna. Yngre läsare får en mycket god redogörelse för etapperna på vägen till Rysslands ekonomiska stagnation under Gorbatjov och Jeltsin och förfall under Putins senare år vid makten.

Kragh förmedlar ett stort övergripande perspektiv på Rysslands förhållande till Väst när han framhåller att inspirationen vid bolsjevikernas maktövertagande var marxismen och att Jeltsins premiärminister Jegor Gajdars ekonomiska chockterapi byggde på Milton Friedmans teser. Men lärjungen Ryssland har fått underkänt också på det sista provet. Dåvarande vice premiärministern ”kremlideologen” (Kraghs etikett) Vladislav Surkov, konstaterade i ett tal i London den 1 maj 2013 att ”Rysslands ekonomi vilar på två pelare, export av råvaror och import av färdigvaror”.

Vad är då Ryssland? Ett preliminärt svar ger Kragh redan med bokens titel: 1. Ryssland har alltid varit ett imperium – aldrig en nationalstat. 2. Ryssland har aldrig varit en del av väst – alltid dess motsats. 3. Putin är problemet.

Författaren konstaterar att Ryska Federationen är arvtagare till två historiska imperier. Peter I proklamerade Ryska Imperiet 1721 efter segern över Sverige. Lenin skapade Sovjetunionen år 1922 efter segern i ryska inbördeskriget. Putins rike karakteriserar Kragh som det tredje ryska imperiet. Kragh frammanar bilden av ett ödesdrama som har utmynnat i en tragedi. Det Ryska

Imperiet och Sovjetunionen byggde på förnekandet av folket som något annat än slavar och soldater. Staten var härskarens personliga egendom. Folket existerande inte vare sig som ethnos, ursprungsgemenskap, eller som demos, politisk gemenskap. Vare sig i Ryska Imperiet eller i Sovjetunionen var folket en politisk gemenskap av individer. Under 1800-talet framväxte både etnisk nationalism och demokratiska ideal i det ryska samhället, men hela denna utveckling avbröts genom krigsutbrottet 1914. Ryssland har aldrig blivit en nationalstat med medborgare.

Boktiteln *Det fallna imperiet* syftar på att Sovjetunionen har upplösts i statsrättslig mening men fortsätter att finnas till i praktiken. Vladimir Putin har inte kunnat förstå att det sovjetiska kolonialväldet inte existerar i sinnevärlden. Kragh citerar ett tal av Putin år 2012 vilket, i ljuset av krigsutbrottet den 24 februari 2022, måste ses som ett förebud. Putin sade: ”Ryssland vare sig började 1917 eller 1991. Snarare har vi en gemensam kontinuerlig historia som sträcker sig över tusen år. Vi måste förlita oss på denna för att finna inre kraft och mål i vår nationella utveckling”. I fallet Putin är perversionen i åberopandet av historien så omäntlig att man bara kan tala om missbruk av historia. Putins Ryssland är en halvbildad gammal säkerhetspolis med storhetsvaninne. Han identifierar sig med sin tolkning av det metafysiska begreppet den ryska idén, i Putins tappning ”den ryska världen”.

Ryssland och Sovjetunionen var kolonialimperier och Vladimir Putin strävar efter att återupprätta imperiet. Han kan inte acceptera att Ryssland skulle vara en nationalstat, en stat med medborgare. Martin Kragh hävdar att dagens Ryssland står inför ett problem som övriga imperier i Europa i princip tvingades försöka lösa för drygt hundra år sedan: att förvandlas till demokratiska nationalstater.

Första världskriget ledde till att tre imperier, det habsburgska, det osmanska och det tyska, upplöstes och efterträddes av nationalstater, vilka skapade nödvändiga, men som det skulle visa sig, inte tillräckliga betingelser för befästade av rättsstatlighet och demokrati. Det fjärde imperiet, det ryska, återupprättades i något stympat skick i skepnad av Sovjetunionen.

Sovjetunionen var ett våldsrevolutionärt projekt bortom alla etniska bestämmningar. Men Lenin accepterade den europeiska föreställningsvärld som i Parisfrederna 1919 hade gjort ”nationernas rätt till självbestämmande” till grundval för statsbildandet. Sovjetunionen blev en stat av etniskt definierade unionsrepubliker. Så länge som Sovjetunionen var en diktatur var det etniska en illusion. Men när staten krackelerade i tecknet av glasnost och perestrojka återupptogs den etniskt motiverade nationsbildningsprocess som hade påbörjats i Europa före Första världskriget.

År 1991 efterträddes Sovjetunionen av fjorton nationalstater. Ryska Federationen blev emellertid Sovjetunionens efterföljarstat. Martin Kragh redogör utförligt för hur Vladimir Putins identifikation av dagens Ryssland med både det tsarryska imperiet och med Sovjetunionen har väglett den ryska presidentens politik. Kriget mot Georgien 2008 och annekteringen av Krim 2014 var inledande steg på vägen mot angreppet på Ukraina 2022.

När Putin år 2005, inför sextioårsminnet av Sovjetunionens seger över Tyskland, något som befäste Sovjetunionens ställning som supermakt, beklagade Sovjetunionens kollaps som 1900-talets största geopolitiska katastrof, menade han att detta var en katastrof för Ryssland. Martin Kragh anger redan i inledningen den djupare innebörden i Putins deklaration. De följande trehundra sidorna berättar om vägen fram till den 24 februari 2022.

Martin Kragh blev inte någon Cassandra, eftersom han innan han publicerade sin bok inte varnade för något storkrig. Men i efterhandsperspektivet framstår hans skildring som skrämmande klarsynt:

Rysslands nationella identitet, dess gränser, närområde och position i världen, allt föreföll om inte hotat så odefinierat och osäkert. Känslan av förlust, fantomsmärtna efter det fallna imperiet, har för Rysslands politiska ledarskap varit genuin. Västvärldens förringande uppförande och förolämpningar, verkliga och upplevda, har i sin tur bekräftat detta sentiment. Sålunda kom den ryska stormaktens återkomst, liksom stärkande av landets auktoritära och antivästlig läggning, att framträda som två sammanflätade förlopp.

Väst ville inte förstå och syntes inte kunna acceptera att Putins Ryssland gjorde anspråk på sin rättmätiga roll som Sovjetunionens arvtagare inom gränserna från 1991. Martin Kragh hävdar i avslutningen till sin bok att alla försök att återuppliva imperiet är ”på förhand dömda att misslyckas”. Detta slutomdöme har innebörden att författarens episka skildring av Rysslands vandring från Sovjetunionens sista år fram till angreppet på Ukraina 2022 har varit som den berusade mannens, den som söker efter sin borttappade portnyckel under gatlyktans ljus i stället för att leta efter den i den mörka gränd där han tappade den. Putin har förvisso inte letat efter nyckeln till Rysslands framtid där upplysningen sprider sitt sekelgamla sken. I den mörka återvändsgränd dit han har fört Ryssland finns inte någon nyckel att finna.

Det fallna imperiet ger en fördjupad skildring av i och för sig välbekanta fakta för den som har följt Rysslands fortlöpande förfall som stat under de senaste fyrtio åren. Skildringen är späckad med fakta, närmast historia i skala 1:1. Den utmynnar inte i någon slutsats, annat än att allt är möjligt. Martin Kraghs bok har med andra ord bestående värde som en dokumentation av den ryska historia som hotar att leda till Tredje världskriget. Verket är mutatis mutandis en nutida motsvarighet till Sture Bolins klassiska skildring av Hitlers politik och förspelet till andra världskriget, *Det ensidiga våldet* (1944). Bolin utnyttjade sin tids öppna källor, inklusive de krigande staternas vitböcker. Marin Kragh har med stor framgång använt vår tids öppna källor, den rikliga och fortlöpande rapporteringen på nätet och i massmedia.

Kristian Gerner

MARCUS WALLÉN

FALKENS FLYKT OCH DEN STORA EVAKUERINGEN ÖVER ÖSTERSJÖN 1943–1944

Albert Bonniers förlag 2022

En av de aspekter på ett krigs centrifugala krafter vi kommit i kontakt med i närtid rör de människor som tvingats på flykt. Oaktat hur många mil till lands de flytt, förknippas de flyendes geografi ofta med resan över haven: Medelhavet och Engelska kanalen, Röda havet, Adenviken och Bengaliska bukten för att nämna några. Också det andra världskriget förknippas med flykt över land och hav. För svensk del innebar det över landgränserna mot Norge och Finland, men också över Öresund och Östersjön.

Under kriget var mottagandet från de nordiska grannländerna omfattande, med den danska judiska flykten över Öresund hösten 1943, och den finska till Västerbotten ett år senare, som några välkända exempel. Ytterligare ett är den baltiska flyktingströmmen från Estland som innebar att cirka 30 000 människor tog sig till Sverige under krigsåren. En grupp bland dessa var estlandssvenskarna från bland andra stora och lilla Rågö, Runö, Nuckö och Odensholm vid den estniska kusten. Många flydde på egen hand, medan några kom att evakueras med godkännande av svenska myndigheter 1944. Om denna evakuering och en av dess aktörer har Marcus Wallén skrivit i *Falkens flykt och den stora evakueringen över Östersjön 1943–1944*.

Huvudperson är Ludvig Lienhard, en tysk officer i SS som gavs i uppdrag att koordinera evakueringen av estlandssvenskarna. Efter att i unga år ha arbetat som tidningsman, och levtt ett kringflackande liv som lärare, kom han att avsluta sina studier och slutligen disputera med en avhandling om nordisk folkdiktning. Med hjälpliga kunskaper i skandinaviska språk kom Lienhard efter krigsutbrottet att inledningsvis arbeta med radiopropaganda riktad mot Norden, för att sedan förflyttas till flygvapnet och delta som personal ombord på de bombplan som anföll brittiska öarna och senare Sovjetunionen sommaren 1941. Därefter kommenderades han till infanteriet och stred som befäl i Estland och på några av kustbandets många öar – gamla svenskskygder med en minoritet då bestående av drygt 6 000 estlandssvenskar.

Estlandssvenskarna hade tidigare behandlats hårt av de sovjetiska ockupanterna. Sedan en tid drev svenska dagstidningar frågan om minoritetens öde på ledarplats. Den svenska regeringen tillsatte en utredning om hur en större flyktingmottagning skulle kunna gå till och en rikskommitté för estlandssvenskarna skapades. Redan under hösten 1940 tog sig de första flyktingarna över Östersjön till Sverige. De svenska myndigheterna förhöll sig dock passiva i frågan om ett storskaligt mottagande. Efter att ryska trupper drivits bort av tyskarna miste frågan sin aktualitet. Det är nu Lienhard som utnyttja sina kunskaper om nordisk kulturhistoria. På

kort tid gjorde han sig till kommandant på en av öarna, Ormsö, bjöd in tyska rasläkare, som på öarna skulle söka ”efter vikingen i den nordiska människan”, och upprättade en särskild skyddskår för öarna. 1942 gav Himmler projektet sin välsignelse. Estlandssvenskarna skulle skyddas i ett slags ”urgermanskt” protektorat.

Efter Stalingrad och den påföljande sovjetiska offensiven västerut, gjordes under våren 1944 en uppgörelse mellan den svenska staten, Kommittén för estlandssvenskarna och Lienhard om att estlandssvenskarna skulle evakueras till Sverige. Mellan juni och september gjordes nio resor över Östersjön då nära 7 000 estlandssvenskar och ester fördes över till Sverige, samtidigt som de ryska trupperna ryckte allt närmare. Då den sista transporten mot Sverige lade ut från Tallin var hamnen ett kaos av retirerande tyska styrkor och flyktingar.

När evakueringen summerades framkom flera vittnesmål om hur Lienhard kunnat sko sig ekonomiskt på resorna. Förutom att han arvoderades av den svenska staten, försåg han sig också ur de flyendes bagage. Flera uppgavs ha fått betala kontant eller med silverbestick och dampälsar. Trots att evakueringen var ett omfattande logistiskt företag som till stor del var lyckat, framstod han i efterhand inte entydigt som en räddare, utan också som en opportunist. Efter evakueringen internerades han i ett interneringsläger, men kunde senare flytta in i en hyrd villa i Stockholmstrakten. Han önskade bli svensk medborgare men gavs endast tillfälliga uppehållstillstånd. Dessutom utreddes han av polis om vad som utspelat sig under evakueringarna, och han kallades upprepade gånger till förhör gällande hans medlemskap i NSDAP och roll som officer i SS i svenskbygderna.

I vänsterpress diskuterades hur många ”hitlerister” som lyckats ta sig ombord på båtarna bland de flyende och fått skydd i Sverige. Det stod snart klart att Lienhard inte skulle få svenskt medborgarskap. 1947 skaffade han båten *Falken* för att med sin familj resa till Argentina. Via en Carlos Schulz som befann sig i Norden för att officiellt ”erbjuda emigranter en framtid i Argentina”, kom Lienhard i indirekt beröring med ett kriminellt nätverk med internationella kopplingar som sålde falska passhandlingar till före detta SS-soldater och andra som deltagit på den tyska sidan. Delar av denna ”Flyktrutt Nord” avslöjades. En stor rättegång hölls i Stockholm i december 1947, där en handfull personer befanns skyldiga.

Den 30:e december seglade *Falken* mot Sydamerika med ett 20-tal personer ombord. Efter en bitvis vådlig resa som skildrades av svensk press, slog sig Lienhard ner i Argentina. Senare återvände han till Västtyskland utfattig och sjuk och försökte en tid sälja sitt arkivmaterial till sammans med en bokidé. Av detta blev intet och han avled 1980.

Både båten *Falken* och Lienhard har behandlats i andra texter men till skillnad från dessa utgörs bokens sammanhållande väv av berättelsen om Lienhard. Boken innehåller två huvudsakliga delar. Den första sätter honom, estlandssvenskarna och överskeppningen av dessa till Sverige i centrum. Den andra delen fokuserar på Lienhards försök att stanna i Sverige och hans kopplingar till ett illegalt flyktnätverk. Här presenteras en mer eller mindre löst sammanhållen kriminell organisation som i Sverige sålde falska passhandlingar, bland annat till de som skydde krigets efterräkningar med de europeiska demokratierna och Sovjetunionen, och därför ville ta sig härifrån.

Wallén skriver initierat, drivet och ambitiöst. Läsaren lotsas med ett (ibland väl) dramatiserande stilgrepp genom en komplex berättelse om estlandssvenskarna och deras flyktingko-

ordinator från SS. Bokens persongalleri är omfattande, och redovisningen av alla de förhandlingar som både föregrep och ackompanjerade evakueringarna till Sverige ges plats. Därtill redogörs löpande för skeendena på östfronten för att ge berättelsen sin dramatiska inramning – överskeppningarna skedde i sista stund. Denna omsorg om läsaren hade med fördel kunnat avspeglas i ett rikare och mer detaljerat kartmaterial, särskilt för att förstå avstånden och utmaningarna med att navigera genom skärgårdarna. Omsorgen hade med fördel också kunnat omfatta en notapparat och fler återgivna citat ur exempelvis förhörsprotokollen. Det är gott om vittnesutsagor och olika aktörers påståenden i löptexten – en närhet till källorna hade ytterligare förstärkt upplevelsen av autenticitet.

Det ska sägas att Wallén höjer ett varningens finger för källmaterialets tendens redan i inledningen. I bokens avslutning sammanfattas vad som inte kunnat redas ut. Några exempel: Fanns det möjliga krigsförbrytare ombord under någon av överskeppningarna 1944? Fanns det dubbla avsikter med Lienhards roll, att eventuellt också använda honom som kommunikationskanal mellan Schellenberg, Himmler och Sverige på ett liknande sätt som senare gjordes med Vita bussarna? Varför gav sig *Falken* plötsligt i väg i slutet av december, trots att det innebar en flykt över stormiga vinterhav?

Bokens breda innehåll torde intressera de som vill lära nytt om Baltikum, Östersjön och dess historia, framför allt de som gärna läser personhistoria och samtidigt söker efter (ännu en) pusselbit om Sverige och det andra världskriget.

Per-Magnus Johansson

SOFIA FEDORTJENKO

FOLKET I KRIG: Anteckningar vid frontlinjen

Ersatz 2022

När en bok med titeln *Folket i krig*, av en författare med ett familjenamn som klingar ukrainskt, publiceras i Sverige år 2022 kan man tro att det är fråga om en rykande färsk reportagebok om Rysslands anfallskrig mot Ukraina. Men boken kom ut första gången för mer än hundra år sedan. Sofia Fedortjenko var sjuksköterska i ryska armén under första världskriget. Hon tjänstgjorde åren 1915–1916 vid fronten mellan Ryska Imperiet och Österrike-Ungern. Hon publicerade sin bok år 1917. Men den är särdeles aktuell igen år 2022.

Östfrontens frontlinje under första världskriget löpte igenom vad som idag är staten Ukraina som Rysslands president år 2022 föresatt sig att förint. Fedortjenkos anteckningar är vittnesmål från första världskrigets blodiga vardag. Men vid läsningen upplever man att det kunde varit rapporter från det nuvarande kriget. Vi inser den historiska betydelsen av Ryska federationens krig mot Ukraina: det är det tredje stora kriget i Europas mitt i modern tid. Det första kallades när det begav sig *The Great War*. När nästa stora krig bröt ut tjugo år efter fredslutet kallades det omedelbart andra världskriget.

Sofia Fedortjenkos anteckningar handlar inte om krigföring eller politik. Hon återger vad hon passade på att stenografera av vad hon hörde sina patienter, de sårade soldaterna, berätta för varandra. En recensent av boken i en svensk dagstidning menade att hon tjuvlyssnade. Men det är inte alls fråga om någon skvallekronika eller om något som sagesmännen borde skämmas för att tycka. De människor som gör sina stämmor hörda är fullständigt anonymiserade. De är okända vittnen.

Författaren återger inte soldaternas samtal i dialogform; inte som replikskiften eller svar på frågor. De presenteras som monologer utan adressat. Boken är en encyklopedi av anekdoter från kriget, förvisso inte lustiga men intressanta, inte bara som vittnesbörd om vidriga upplevelser utan även som exempel på stämningar och värderingar i det dåtida ryska samhället. För att karaktärisera Fedortjenkos berättarkonst kan man utnyttja det litteraturvetenskapliga begreppet intertextualitet. Hennes nedteckningar har liknats vid både den belarusiska nobelpristagaren i litteratur Svetljana Aleksijevitj på intervjuer grundade berättelser om andra världskriget och det ryska afghanistankriget, och vid den inre monologen i romanen *Ulyses* av den irländske icke-nobelpristagaren i litteratur James Joyce.

Monologerna i Fedortjenkos berättelse är mycket korta, på gränsen till lakoniska. De saknar Aleksijevitj's konkreta miljömarkeringar och är i sin knapphet raka motsatsen till Molly

Blooms flödande monolog i slutet på Ulysses. De saknar Mollys ”Ja”. De är budskap av intighet. Sofia Fedortjenko återger soldaternas monologer som torra konstateranden. Det är realism på den amerikanske nobelpristagaren Ernest Hemingways manér. Det finns inget författarjag. Framställningskonsten är raka motsatsen till den egocentriska autofiktionen hos den franska nobelpristagare i litteratur, Annie Ernaux.

Akademiledamoten Peter Englund skriver i sitt förord till den svenska utgåvan att *Folket i krig* år 1925 kompletterades med en fristående fortsättning med texter från inbördeskriget i Ryssland. Dessutom publicerade Fedortjenko ytterligare texter i sovjetiska tidskrifter, men de kom aldrig i bokform. Englund informerar om att hon utsattes för en kampanj i den partitrogna pressen i Sovjetunionen och anklagades för att vara en ”förfalskare” som bara hittade på. Englund förmodar att hennes ”osminkade bild av inbördeskriget” kanske avvek från partilinjén. Hur som helst fortsatte hon författarskapet med äventyrsböcker för ungdom.

Sofia Fedortjenko har inte kommit att bli känd som den avant-garde-författare hon var i sitt förstlingsverk. Hon kom inte att bli allmänt bekant som krigsskildrare. *På Västfronten intet nytt* (1929) av Erich Maria Remarque hyllades med rätta för sin trovärdiga skildring av soldaternas verklighet i första världskriget. I Sofia Fedortjenko hade han emellertid en föregångare som till och med har blivit tidlös. Med sin litterära gestaltning av frontsoldaternas illdåd och civilbefolkningens lidanden i Ukraina under första världskriget har Sofia Fedortjenko levererat ett historiskt perspektiv på de ryska illdåden och det ukrainska folkets lidanden under tredje världskrigets inledning.

Sofia Fedortjenkos anteckningar är inte historievetenskap. Hennes nedtecknade, och sannolikt något redigerade monologer, är vittnesmål och ögonblicksbilder utan facit. Texten har inga reflexioner av författaren, ingen stämning av efterklokhet. *Folket i krig* är en polyfon novell om människor i krig, om individer, och inte något epos om en bestämd nations öden.

Kriget är vardag. Soldaternas monologer återspeglar de rådande värderingarna. Det finns inte någon etnisk bestämning av soldaterna. I ryska imperiet erkändes inte vare sig ukrainare eller belaruser som folk. Språkligt var de helt enkelt föremål för russifiering. Ryska imperiet var multinationellt och i viss mening assimilationistiskt. Den som gjorde karriär kunde bli ryss på motsvarande sätt som invandrare i vårt land kunde bli svenskar innan den från USA importerade identitetspolitiken blev en social norm.

Sofia Fedortjenkos nedtecknade monologer har emellertid en tankeväckande mentalitetshistorisk dimension. De klarlägger fasta etniska stereotyper som ännu idag torde vara levande i det ryska samhället. Judar och tyskar framstår som de signifikanta andra, som dem man definierar sig mot. Beträffande judar är det fråga om samma eviga antisemitiska stereotyper som i den övriga världen. Men beträffande tyskarna möter inte bilden av den grymme och sadistiske nazisten. Nazisterna med sina illdåd hörde ju framtiden till. Och första världskrigets tyskar på östfronten upplevdes uppenbarligen inte som de ”hunner” de var på västfronten.

Den tysk som möter i Fedortjenkos anekdoter är den strävsamma, disciplinerade och målmedvetna person som upplevs som motsatsen till soldaternas eget folk. Jag väljer att återge två citat som beskriver tysken som stereotyp. Citaten är representativa exempel på Fedortjenkos framställningskonst, hennes kalejdoskop av anekdoter:

Nu lovordar alla här hos oss tyskarna. För oss har tysk blivit detsamma som att vara klok och bildad – det hör liksom ihop ... Och alltbörjade när det visade sig hur dumma vi själva är ... Det stämmer faktiskt att den som är en hjälte bland får ändå förblir ett får i jämförelse med en verklig hjälte ...

Skallen på en tysk är som en fin fabrik: smörj med lite olja så arbetar den föredömligt och utan problem. Men hur är det med oss? ... Först och främst slår man oss mycket. För min del är misshandeln det enda jag upplever i mina drömmar. De lär oss ingenting, de bara slår och plågar oss...

”De bara slår och plågar oss” – det citatet känner vi igen i rapporteringen om den ryska armén under vår tids krig i Ukraina. Ryssarna har förblivit ryssar. Det som Ryssland står för idag beskrivs träffande med en av monologerna hos Fedortjenko: ”Att ha ett krig i världen är som att ha ett fyllo i sitt hem – det förstör allt”. Ryssland är världens fyllo.

Folket i krig är en lättläst bok om ett tungt ämne. Den nätta volymen har en luftig layout och är på bara drygt hundrafyrtio sidor. Kajsa Öberg Lindstens tonsäkra och smidiga översättning gör läsningen till en estetisk njutning trots bokens dystra innehåll. Den lilla bokens specifika vikt blir anmärkningsvärt hög tack vare Peter Englund's informativa förord. Det formar sig till en minibiografi av Sofia Fedortjenko och till en expresskurs i den bisarra sovjetiska litteraturhistorien.

Kristian Gerner

MÅNS AHLSTEDT ÅBERG

FRIVILLIGA RASBIOLOGER:

Interaktionen och kunskaps-cirkulationen mellan rasbiologiska institutet och allmänheten under 1920- och 1930-talet

Gidlunds förlag 2022

Rasbiologi och rasforskning – det är ord som för tankarna till 1920- och 1930-talen, en period i Sveriges historia då vetenskapsmän från Rasbiologiska institutet i Uppsala mätte skallar och drog mer eller mindre godtyckliga gränser mellan ”raser” inom Sveriges befolkning. Visserligen har rasforskning förekommit både före och efter institutets storhetstid för hundra år sedan, men utan tvivel hade den rasforskning som bedrevs då stor inverkan på det moderna Sverige som växte fram. Rasforskningens resultat gav under dessa decennier näring åt rasistiska och främlingsfientliga krafter och inspirerade de läkare och politiker som tillsammans skapade den ökända svenska steriliseringslagstiftningen.

Det är lätt att föreställa sig att mellankrigstidens rasbiologi var ett smalt projekt som endast drevs fram av en vetenskaplig elit. Kanske blir den gamla rasbiologin då också lättare att fördöma och behändigt placera i ett avlägset förflutet där en liten grupp ”experter” bar ansvaret. Därför är det viktigt att uppmärksamma att rasbiologin väckte intresse i betydligt större grupper än så. Rasbiologiska institutet styrdes visserligen av den högerextreme läkaren Herman Lundborg och en liten grupp forskare och assistenter, men rasbiologin som vetenskap och samhällsperspektiv engagerade långt fler människor.

Måns Ahlstedt Åberg lyfter i sin debutbok fram just detta perspektiv på mellankrigstidens svenska rasbiologi, och det gör han med den äran. Att det fanns omfattande kontakter mellan Rasbiologiska institutet och allmänheten är känt sedan tidigare, men har inte undersökts så systematiskt förrän nu. Ahlstedt Åberg tillför dessutom ett viktigt teoretiskt perspektiv genom att anknyta till den växande kunskapshistoriska riktningen inom svensk historieforskning. Kunskap, det vill säga påståenden om världen som i en historisk situation har status som kunskap oavsett vad vi tycker om det hundra år i efterhand, produceras inte bara inom de akademiska institutionerna. Den kan också växa fram i dialog mellan akademiska och icke-akademiska aktörer, där utbyte och påverkan går åt båda hållen. Det är mellankrigstidens rasbiologiska institut ett bra exempel på.

Ahlstedt Åberg har gjort ett imponerande empiriskt arbete, som inte blir mindre imponerande av att boken bygger på författarens masteruppsats i historia vid Lunds universitet. En sådan insats redan på studentnivå bådär gott inför framtiden! Genom detaljerade exempel visar

Ahlstedt Åberg hur en rad personer och grupper vände sig till Rasbiologiska institutet, både för att själva vara med och delta i forskningen och för att få del av dess resultat. Intresset för rasfrågor var stort och alls inte någon angelägenhet bara för professionellt verksamma forskare.

Här finns personer och brevskrivare som skickade in sina släktutredningar till institutet. Här finns läkare som tipsade rasbiologerna om patienter och släkter som de ansåg vore intressanta att undersöka med rasvetenskapliga frågeställningar. Här finns lokalpolitiker som ville låna bilder på svenska ”rastyper” inför föredrag de skulle hålla. Och här finns en lång rad privatpersoner som skrev oroliga eller nyfikna brev, ofta till professor Lundborg personligen. Skulle man våga skaffa barn i ett äktenskap där makarna var kusiner? Kunde professorn förklara varför en mammas barn hade blå ögon när båda föräldrarna var brunögda? Och vilken rastyp hörde brevskrivaren själv till – se bifogat fotografi! Så ser en del av breven i institutets omfattande arkiv ut.

I vissa fall tog Rasbiologiska institutet egna initiativ gentemot allmänheten och bad om dess aktiva medverkan i sina projekt. Andra forskare har sedan länge uppmärksammat den ”Folktypsutställning” som Lundborg arrangerade redan 1919, som en del i lobbyarbetet för att skapa institutet. Där ombads besökarna skänka sina egna porträtt när de klev in på utställningen, bilder som senare införlivades i institutets samlingar. Däremot är Ahlstedt Åberg den förste som på allvar djupdyker i Stockholmsutställningen 1930 – annars mest känd för att den introducerade funkisen inom svensk arkitektur och design. Här hade Rasbiologiska institutet en egen avdelning i sektionen ”Svea Rike”, som man lade ner stora resurser på att locka besökare till.

En viktig del av utställningen var inslagen om ”Stor-Mor i Dalom”, en prästfru som levde i Dalarna i början av 1600-talet. ”Stor-Mor” fick många barn och gav upphov till en släkt som, enligt Herman Lundborgs grunda och missvisande tankar om hur genetiskt arv fungerar, bar på särskilt goda arvsanlag. Detta ville institutet visualisera inför besökarna i syfte att visa hur viktigt det var med rashygien. Lundborg spann även vidare på idén efter utställningen. ”Svea Rike” blev i själva verket startskottet för ett projekt där institutet vände sig till en rad framstående och kända svenskar som antogs ha släktskap med ”Stor-Mor” och bad dem redogöra för sina genealogiska förhållanden. Gensvaret blev stort. Många ville förknippas med ”Stor-Mor” och skickade entusiastiskt in information om sig själva. Projektet resulterade dock, i likhet med många av Lundborgs projekt, aldrig i några vetenskapliga resultat. Det dog ut i och med att han gick i pension som chef för institutet 1935.

När Lundborg gick i pension hände något som fick stor betydelse för relationen mellan institutet och allmänheten. Lundborg efterträddes av den vänsterinriktade läkaren Gunnar Dahlberg. Han var minst lika mycket rasforskare som sin företrädare men intog helt andra politiska ståndpunkter, bland annat genom att tydligt fördöma nazismen. Dahlberg betonade också gång på gång att ras var ett rent vetenskapligt begrepp som inte hade något i politiken och knappt ens i den bredare samhällsdebatten att göra. Det var en del i hans kritik mot nazismen, som han ansåg utnyttjade rasbegreppet för att förfölja och förtrycka människor. Men det ledde också till att Rasbiologiska institutet under hans tjugo år långa tid som chef – en period som började precis där Ahlstedt Åbergs undersökning slutar – slöt sig inåt. Forskning om människoraser skulle hädanefter främst vara en angelägenhet för vetenskapsmännen, inte för den allmänhet som Lundborg samarbetade med.

Eller – allmänhet – vad menar vi egentligen med det? Tittar man närmare på de kontakter

som förekom under 1920- och 1930-talen är det uppenbart att det inte var vilken allmänhet som helst som såg sig som vapendragare och medhjälpare åt rasbiologin. Här fanns en tydlig social skiktning och en maktaspekt, vilket jag gärna hade sett att Ahlstedt Åberg lyft fram mer. Det var en strid ström av läkare, präster och folkskollärare som skrev till institutet, ställde frågor, gav tips och erbjöd sina tjänster. Den ”allmänhet” som samarbetade med Herman Lundborg och Rasbiologiska institutet bestod därmed till stor del av människor i Sveriges övre sociala skikt, och alldeles särskilt de eliter som stod för auktoritet och social kontroll på landsbygden. I vilket intresse gjorde de det? Vilka grupper såg de sig som hotade av? Vilka människor önskade de att rasbiologin skulle bidra till att kontrollera och disciplinera?

Det är frågor som jag önskar att Ahlstedt Åberg också hade ställt, och det hade varit intressant att få höra hans syn på dem. Men det ändrar inte på det faktum att han genom sin studie av ”frivilliga rasbiologer” har givit ett värdefullt bidrag till forskningen om den svenska rasvetenskapens historia – en historia som påverkat och kanske även fortsätter att påverka vårt samhälle mer än vad vi vill tro.

Martin Ericsson

ANTONIOS ANTONIADIS

GYLLENE GRYNINGS UPPGÅNG OCH FALL:

Historien om den grekiska högerextremismen

Carlsson 2022

I spåren av Grekland ekonomiska kris i början av 2010-talet skapade det högerextrema partiet Gyllene gryning (*Chrysi Avgi*) svarta rubriker i internationell press. På kort tid växte det från politisk irrelevans till att bli det grekiska parlamentets tredje största parti. Med sin anknytning till nynazism och våldsbrott inbjöd Gyllene Grynings närvaro till historiska paralleller till det tidiga 1930-talet och den tyska Weimarrepubliken.

Om denna rörelse och dess historiska föregångare i Grekland handlar den grekiskättade svenske journalisten Antonios Antoniadis bok. Författarens frågeställning är hur ett nazistiskt präglad parti kunde vinna röster i ett land som genomled andra världskrigets tyska ockupation, inte minst i de arbetarstadsdelar i Aten som drabbades av ockupanternas brutala uppretningsaktioner. Svaren finner Antoniadis dels i den sociala nöd och politiska desillusion som den globala finanskrisen 2008, och den därmed förbundna grekiska skuldkrisen, vållade, dels i ett historiskt arv av ljusskyggt samarbete mellan staten och paramilitära högerextrema grupper, och politiskt våld mot vänstern.

Boken är en populärhistorisk redogörelse för grekisk högerextremism vars rötter söks i första världskrigets och mellankrigstidens polariserade politiska landskap. Den följer också organisationen Gyllene gryning från grundandet 1980 fram till rättegången mot dess ledarskikt efter det uppmärksammade mordet på rapartisten Pavlos Fyssas 2013, en utdragen rättsprocess som först 2020 resulterade i fällande domar och kriminalisering av partiet. Framställningen bygger i huvudsak på den grekiske journalisten Dimitris Psarras och hans kollegors granskande reportage i press och böcker. Det innebär att ledarnas kriminella karriärer ägnas ett stort utrymme, på gott och ont.

Att belysa den grekiska högerextremismens historia är ett angeläget ärende även av andra skäl än de antirasistiska som författaren anger. Tyvärr stannar analysen oftare vid antirasistiska appeller – ”Det som stoppade Gyllene gryning från att bli en större rörelse var den grekiska befolkningens antifascistiska organisering” (s. 208) – än vid en allsidig belysning av det historiska sammanhang som Gyllene gryning och andra högerextrema grupper växt fram i och en problematisering av de föreställningar kring nationellt offerskap och kamp mot främmande makters imperialism de delar med sina politiska motståndare. Det skulle till exempel ha kunnat ge en förklaring till vänsterikonen Mikis Theodorakis urskuldande inställning till Gyllene grynings medverkan i den nationella massmanifestationen, där Theodorakis var huvudtalare, mot

den grekiska regeringens kompromiss i den infekterade konflikten om namnet Makedonien, som fram till 2018 blockerade erkännandet av grannlandet Nordmakedonien. Kompromissen utmålades av såväl höger- som vänsterkrafter som en kapitulation för EU:s och NATO:s påtryckningar, i strid mot folkviljan i Grekland. Gyllene gryning har alltså hämtat näring och legitimitet ur nationalistiska symbolfrågor, identiteter och kollektiva minnen som engagerar bredare delar av befolkningen än de som traditionellt röstar på partier till höger.

En annan kritisk synpunkt gäller användningen av ideologibeteckningarna nazism och fascism som etiketter på olika grupperingar vars gemensamma nämnare är nationalism och antikommunism. Författaren stöder sig på de definitioner och den analys som ges i Henrik Arnstads *Ålskade fascism* (2013). Frågan är om dessa är användbara för att begripliggöra de organisationer inom den grekiska officerskåren från 1910-talet och framåt, där bakgrunden till fenomenet Gyllene gryning söks. Antoniadis historiska exposé tar sin början i den nationella schismen mellan den till namnet liberala premiärministern Eleftherios Venizelos och kung Konstantin I, som gällde frågan om Greklands inträde i första världskriget på ententmaktarnas sida, men som förgiftade inrikespolitiken under nästan hela mellankrigstiden, med flera militärkupper och kuppöversök som följd. Konflikten mellan monarkins respektive Venizelos anhängare delade det politiska etablissemanget, men torde mer ha speglat regionala motsättningar och rivaliteten mellan olika klientgrupper i officerskår och statsbyråkrati än uttalat ideologiska skillnader. Författaren utpekar särskilt den rojalistiska officerssammanslutningen Epistrati som den första fascistiska organisationen i Greklands historia, på grundval av dess uttalade nationalism och motstånd mot ententens påtryckningar. Vad som ideologiskt skiljer Epistrati från de venizelistiska, republikanskt sinnade officerarna i den rivaliserande organisationen Ethniki Amyra (Nationellt försvar), som ivrade för Greklands territoriella expansion som deltagare i ententen, framgår inte. Nationalism, antiparlamentarism och antikommunism framstår som kriterier i definitionen av mellankrigstidens fascism, men dessa delades av många, inklusive Venizelos, och åtminstone två av de tre kriterierna av KKE, Greklands periodvis förbjudna kommunistiska parti.

Författaren noterar flera grupperingar med drag av fascistisk kamporganisation, som det antisemitiska Greklands nationella union (EEE), men missar att även den förbjöds av diktatorn Metaxas, som själv stod Epistrati nära och imiterade den italienska fascismens uttryck men som samtidigt såg EEE:s pogromer och band till Venizelos läger som ett hot mot samhällsordningen. Likaså ger författaren en slentrianmässigt förenklad bild av samhällskonflikterna i Grekland under den tyska ockupationen, och det därpå följande inbördeskriget, som en ideologisk konflikt mellan inhemska nazistkollaboratörer och den av kommunisterna dominerade motståndsrörelsen EAM/ELAS. Forskare som statsvetaren Stathis Kalyvas har belyst hur ELAS egna tvångsrekvisitioner och våld mot rivaliserande motståndsgrupper drev delar av befolkningen till väpnat samarbete med tyskarna. Opportunism och hämndlystnad syns i många fall ha varit starkare motiv än politisk övertygelse för flertalet kollaboratörer. För den som, likt undertecknad, läst Gyllene grynings eget pressmaterial är det påfallande vilken viktig roll traumatiska minnen av vänsterpartisaners våld spelat i mobiliseringen av väljare som upplever att deras lidande och uppoffringar för nationen förtigits av senare tiders vänsterregeringar. Detta var sannolikt en av faktorerna i partiets framgångssaga.

Omständigheter som komplicerar bilden av studieobjektet är svåra att passa in i en berätt-

telse om ideologiska motsättningar mellan fascism och upplyst antirasism, men är nödvändiga för en djupare förståelse av saksförhållandena bakom de svarta rubrikerna. I värsta fall leder bruket av ideologiska etiketter till en grumlad förståelse av andra historiska och samtidspolitiska företeelser utanför den egna nationella tolkningshorisonten. Detta blev tydligt under den debatt som utbröt efter Ukrainas president Volodymyr Zelenskyjs tal via videolänk till det grekiska parlamentet under den ryska belägringen av stålverket Azovstal i Mariupol. Zelenskyjs video innehöll ett inslag där en medlem av stadens grekiska minoritet, tillika soldat i Azovbataljonen, vädjade om hjälp. Den grekiska debatten kom emellertid att handla om bataljonens påstått nazistiska karaktär när vänsteroppositionen SYRIZA, som i regeringsställning odlat vänskapliga kontakter med Putins regim, kritiserade högerregeringen för att ha tillåtit nazistisk propaganda i parlamentet med erfarenheten av Gyllene gryning i närminne. I rättvisans namn inträffade incidenten efter det att boken skrevs, men illustrerar likväl en inneboende brist.

Bokens förtjänst ligger i författarens insats att göra frukterna av grekiska journalisters granskning av ett av Europas mest omskrivna ytterlighetspolitiska rörelser på senare år tillgänglig för svensk publik. En förankring i historievetenskaplig litteratur hade gjort den bättre.

Erik Sjöberg

BJÖRN WIMAN

I EN SAL PÅ LASARETTET:

En berättelse om min mamma, tuberkulosen och folkhemmet

Norstedts 2022

Tuberkulos är en av människans äldsta sjukdomar. Den angriper främst lungorna men kan även sätta sig i knän, njurar etcetera. Städernas tillväxt och industrialiseringen skapade gynnsamma miljöer för spridning av tuberkulos. Statistiska centralbyråns statistik visar att sjukdomen ökade från 1880-talets mitt särskilt i Stockholm och kring Mälaren. 1905 fanns det i Sverige 30 000 Tuberkulossjuka varav 10 000 avled. Det var fler som dog av tuberkulos än som utvandrade till Amerika.

Tuberkulos förorsakas av tuberkelbacillen *Mycobacterium tuberculosis*, som upptäcktes i mikroskop av Berlinläkaren Robert Koch 1882. Redan den 9 maj samma år berättade Svenska Läkarsällskapet om Kochs bedrift. Ännu tidigare, 1873, hade Bergenläkaren Armauer Hansen påträffat den besläktade spetälskebakterien *Mycobacterium leprae*. Det bakteriologiska genombrottet inom medicinen var ett faktum. Det skulle dock dröja länge innan någon effektiv medicinsk terapi mot tbc framtog.

I slutet av 1800-talet började sanatorier att inrättas. I Davos i Schweiz tillkom lyxsanatorier för den europeiska överklassen med riklig fetthaltig diet och liggsalar utomhus i den höga och rena luften. I svåra fall kunde en sjuk lunga gasas för att säcka ihop eller opereras bort. Nobelpristagaren Thomas Manns hustru Katia led av lungсот och vistades några år i Davos. Mann gav 1924 i två band på Fischers Verlag i Berlin ut sanatorieromanen *Der Zauberberg* på svenska *Bergtagen* i översättning av Karin Boye. 1930 gav författaren Sven Stolpe ut romanen *I dödens väntrum* baserad på hans erfarenheter från Davos. Den är litterärt underlägsen Manns bok, som hör till världslitteraturen, men skildrar sanatoriemiljön och de operativa ingreppen bättre än Mann. *I dödens väntrum* filmades 1946 med Hasse Ekman som regissör och med Ekman och Viveca Lindfors i huvudrollerna.

Sveriges första sanatorium inrättades 1891 i Mörsil, Jämtland. Den 1904 grundade Nationalföreningen mot tuberkulos påskyndade sedan sanatorieutbyggnaden. Oscar II:s Jubileumsfond inrättade tre sanatorier, bland dem Österåsens sanatorium utanför Sollefteå med den legendariske överläkaren Helge Dahlstedt som chef. Snart tillkom sanatorier i varje län.

Ännu 1931 avled 7 500 personer i tuberkulos. Dödskurvorna för främst städerna, men också på landsbygden, var dock nedgående genom isoleringen av de mest smittsamma fallen på sanatorierna. Den senare lungсотen var starkast i Väster- och Norrbotten. Två välkända västerbottniska författare Sara Lidman och Torgny Lindgren drabbades. Lidman vistades två år

på Hällnäs sanatorium. I en anonymt utgiven skrift har hon skildrat sin sanatorietid. Lindgren led under barnåren av tuberkulos och trodde aldrig att han skulle nå vuxen ålder och då slippa värnplikten och att försörja sig.

Från 1945 föll dödligheten i tuberkulos brant, särskilt från början av 1950-talet. Två verk samma medel hade uppfunnits. Den danske, och i Göteborg verksamme, kemisten Jörgen Lehman hade framtagit PAS (*Paraaminosalicylyra*) och den i Ukraina födde amerikanske kemisten Selman Waksman *streptomycin* för vilket han 1952 fick nobelpriset i medicin. Genom att man från 1949 kombinerade preparaten undveks resistens hos tuberkel-bacillen. Sanatorierna tömdes nu snabbt på patienter. 1961 stängdes samtliga svenska sanatorier.

När en person i dag drabbas av cancer så påverkas även den sjukas familj och nära släkt. Så drabbande för anhöriga var också tuberkulosen. Umeåetnologen Claes G. Olssons barn-dom präglades av föräldrarnas lungtuberkulos och sanatorievistelser. Fadern dog i lungdot. Vid 3 års ålder skiljdes Olsson och hans lillebror från de sjuka föräldrarna och placerades hos en äldre ensamstående kvinna på landet. Om allt detta berättar Olsson i den gripande boken *Dof-ten av balsampoplarna. En uppväxt i skuggan av tuberkulos* (Recito Förlag 2018), som har alla förutsättningar att bli en klassiker i den svenska tuberkulosens historiografi.

Dagens Nyheters kulturchef Björn Wiman har skrivit den här anmälda boken om sin mammas barn-tuberkulos. Wimans mamma Alice Helena Lindquist växte upp i ett småhus i Norra Ängby, Bromma. Som 7-åring fick hon en primär-tuberkulos och lades in på Norrtulls sjukhus och sedan på Sveriges första barnsanatorium, Tjärnan i Dalarna, där hon stannade i ett år. Föräldrarna var noga med att dölja dotterns tuberkulos som för grannar och bekanta sades vara en "körtel på lungan". Personalen som gasade lägenheten i Norra Ängby var utklädda till hantverkare.

Wimans mamma kommer ytterst fragmentariskt ihåg tiden på lasarettet eller på sanatoriet. Förhållandena på Tjärnan återger Wiman därför genom intervjuer med författaren och krönikören Lena Andersson, som vistades där i tre år, och genom nedslag i reglementen. Wiman gör också en sensationell arkivupptäckt. Hans mamma hade två systrar inskrivna på Tjärnan, något som föräldrarna inte berättat för henne. I sin roman *Pubertet* (1978) skriver Ivar Lo-Johansson att smittkräck och vidskepelse isolerade hela hans familj när han själv drabbades av tuberkulos på 1910-talet.

Wiman anlägger ett utpräglat stockholmsperspektiv på tuberkulosen. Påståendet att sjukdomen i dag ofta "ses som en kuriositet som uteslutande hör hemma i skillingtryck eller på operascenen" är ohistoriskt. I de hårt drabbade landskapen Väster- och Norrbotten lever tuberkulosen i hög grad kvar i familjers och släkters minnen.

Widman uppmärksammar sanatoriernas roll som kulturförmedlare och bildningsanstalter främst genom att fokusera på Österåsens sanatorium. Överläkare Helge Dahlstedt och hustru ögonläkaren Eva byggde där under 30 år upp en enastående konstsamling med verk av tidigare patienter som de riksända konstnärerna Leander Engström och Helmer Osslund. Österåsen var också ett starkt litterärt fäste. Som patienter eller besökare har författare som Erik Asklund, Josef Kellgren och Harry Martinson samt radiomannen Sven Vallmark gett bilder av livet där. På Österåsen gavs den litterära tidskriften *Vi och ni* ut med artiklar av Ludvig "Lubbe" Nordström och Sven Stolpe.

Wiman reflekterar över tuberkulosens betydelse för folkhemsbygget. Några samband är tydliga. Tuberkulosvården föregick den, i nästan i industriella former, storskaligt bedrivna sjukvård som växte fram från 1960-talet. Sanatorievården var lika för alla och kan ha bidragit till klassutjämningen i Sverige. Andra samband är mer oklara.

Coronaepidemin var en prövning för svenska folket, men är inte jämförbar med det döds-hot som tuberkulosen utsatte generationer av svenska män och kvinnor för. Björn Wimans berättelse om mammans barn-tuberkulos och skräcken för tbc i en stockholmsförort är en viktig pionjärsats. Nedslagen i tuberkulosens kulturhistoria är väl valda. Läger man till detta författarens effektiva sakprosa så blir helhetsomdömet: en i hög grad rekommendabel bok. En bagatell är dock på minuskontot. Wimans kunskaper om Norrlands geografi är "stockholmska". Mörsil ligger i Jämtland och inte i Norrbotten, järnvägsknuten Ånge ligger i Medelpad och inte i Jämtland.

Lars-Göran Tedebrand

MIKLÓS NYISZLI

JAG VAR MENGELES PATOLOG: En läkares ögonvittnesskildring från Auschwitz

Lind & Co 2022

Miklós Nyiszlis bok, som på svenska har fått titeln *Jag var Mengeles patolog: en läkares ögonvittnesskildring från Auschwitz*, publicerades för första gången på ungerska redan 1946 med titeln *Dr. Mengele boncolóorvos a voltam az auschwitzi krematóriumban* [*Jag var doktor Mengeles patolog vid Auschwitz krematorium*]. Nyiszlis bok är således en av de första publikationerna som är skriven av en överlevande som berättar om förintelslägret Auschwitz. Den publicerades för första gången innan genren ”förintelslitteratur” existerade och innan det fanns en föreställning om hur och vad en berättelse eller ett vittnesmål från en överlevande från Förintelsen skulle innehålla. Redan under den pågående Förintelsen, men även direkt efter kriget, var det flera förföljda och överlevande som dokumenterade och publicerade vad de själva erfarit och bevittnat. Syftet med dokumentationerna och insamlingarna av olika vittnesmål, som exempelvis den som leddes av historikern Emmanuel Ringelblum i Warszawas getto, var ofta att skapa källmaterial för framtida historieskrivning och att samla material som skulle kunna användas som bevis när förövarna skulle ställas inför rätta. Nyiszli anger inte något tydligt uttalat syfte med att publicera sin berättelse, men erbjöd sin redogörelse till en av åklagarna vid Nürnberggrättegångarna 1947. I förordet till boken skriver Miklós Nyiszli att han med sin bok inte eftersträvar litterär berömmelse: ”När jag genomlevde dessa obegripliga ohyggligheter gjorde jag det inte som författare utan som läkare, och när jag nu beskriver dem är det inte heller som reporter utan som läkare jag för pennan.”

Nyiszli var mycket riktigt en ungersk-judisk läkare som deporterades till Auschwitz tillsammans med sin familj och majoriteten av Ungerns judar under våren 1944. Hans rättsmedicinska utbildning och erfarenhet ledde till att han fick en ovanlig särställning i lägret. Nyiszli fick tjänstgöra som patolog underställd Auschwitz chefsläkare Josef Mengele. Denna särskilda position som lägerfånge medförde att han fick bära civila kläder och bo avskilt från de andra lägerfångarna, men tillsammans med de män som utgjorde *Sonderkommando*. När boken publicerades för första gången var den en viktig källa om Auschwitz, Mengeles medicinska experiment på fångarna i Auschwitz och *Sonderkommando*. Den utgör fortfarande en viktig källa till information om *Sonderkommando*, eftersom så få av de fångar som tvingades ingå i *Sonderkommando* överlevde och kunde berätta om vad de tvingades utföra och bevittna vid gaskamrarna och krematorierna.

Nyiszli hade det medicinska ansvaret för männen i *Sonderkommando* och tog bland annat hand om de brännskador som de ådrog sig vid krematorierna. I övrigt var männen allesammans starka och unga män med få sjukdomar, eftersom de fick rena kläder och utmärkt mat, skriver

Nyiszli. Majoriteten av dem led dock av melankoli och svåra depressioner på grund av det arbete som de tvingades att utföra och vetskapen om att de själva skulle gå samma öde till mötes inom en kort tid. Enligt Nyszli byttes männen i *Sonderkommando* ut efter fyra månader. Det nytillträdas *Sonderkommandos* första jobb var alltid att bränna upp sina företrädare.

Det är främst från positionen som läkare som Nyszli beskriver vad han bevittnar och upplever i Auschwitz. Förutom beskrivningar av hur han tar hand om männens i Sonderkommando brännskador skriver han främst om hur han beordrades att utföra experiment och obduktioner, ofta på tvillingar eller personer med ovanliga sjukdomar, på order av Josef Mengele. I ett kapitel beskriver Nyszli till exempel nogsamt hur han obducerar och patologiskt utvärderar tolv döda tvillingpar. Han är medveten om att det är hans läkarexpertis som möjliggör hans överlevnad samtidigt som den låter honom vara något annat än en lägerfånge:

När jag sätter alla dessa intressanta observationer på pränt och för in dem i obduktionsprotokollen är det i mycket mer detaljerad form och med ett precist medicinskt språk. Efteråt kommer jag att tillbringa långa eftermiddagar i diskussion med doktor Mengele för att reda ut de olika oklarheterna. I min obduktionssal och mitt laboratorium är jag inte längre en ödmjuk fånge utan en läkare, som i samråd med en jämbördig kollega förklarar och försvara sin egen ståndpunkt, eller bestri- der kollegans när han inte håller med honom.

Det är uttalanden som exempelvis det ovanstående citatet som genom åren har föranlett diskussioner om Nyszlis moraliska ansvar för att det som pågick i lägret kunde fortgå och om huruvida han lät sig bli ett lydigt verktyg med hopp om att överleva själv. Boken har därmed ständigt aktualiserats i olika debatter och genom åren översatts till flera olika språk.

Under tidigt 1950-tal publicerades delar av boken på franska i Jean-Paul Sartres tidskrift, *Les Temps Moderne*. 1960 översattes boken för första gången till engelska och publicerades av ett amerikanskt förlag med titeln *Auschwitz: A Doctor's Eyewitness Account*, med ett förord av en annan överlevande, den österrikiska-amerikanska psykologen Bruno Bettelheim. Bettelheim var en av dem som menade att Nyszlis och andra medlemmar av *Sonderkommando* borde ha vägrat samarbeta eller på andra sätt gjort motstånd i lägret.

Nyszli beskriver ett uppror i Auschwitz som ledde till att ett krematorium brann ner till grunden och ett annat blev obrukbart eftersom maskinerna blev förstörda. Nyszlis deltog inte själv i upproret, men omnämner det som en stor och unik händelse: 853 fångar som gjorde motstånd dog, men de lyckades ta med sig 70 SS-soldater i döden.

På senare år har fördömandet av Nyszlis och andra medlemmars av *Sonderkommando* påstådda passivitet och medlöperi mildrats och diskussionerna om vad som var möjligt att göra och inte göra som fånge i Auschwitz och andra läger har nyanserats. Forskning har även visat att det var tämligen vanligt förekommande med den typ av kontakt mellan lägerpersonal och fångar som Nyszli beskriver i sin bok.

I den svenska upplagan av boken som nu föreligger har historieprofessor Ulf Zander skrivit ett mycket insiktsfullt och sakkunnigt efterord om bokens historia och de många debatter som den har orsakat.

Malin Thor Tureby

ANDERS LÖWDIN

JAG VILLE SE PLATSERNA

Kaunitz-Olsson 2022

Anders Löwdins fotobok *Jag ville se platserna* (Kaunitz-Olsson 2022) dokumenterar orter i Polen, Litauen, Ukraina och Österrike, där nazisterna upprättade koncentrationsläger och begick massakrer i sitt försök att utrota judar och andra oönskade befolkningsgrupper ur samhällskroppen. Löwdin har fotograferat åtta platser: arbetslägret Mauthausen utanför Linz, dess satellitläger Gusen I, ett område i Paneriai utanför Vilnius samt Babij Jar-ravinen utanför Kiev, där storskaliga massjutingar genomfördes, förintelslägren Chelmno och Sobibór, arbetslägret Treblinka I, samt Väg 933 mellan Auschwitz-Birkenau och Loslau (nuvarande Oświęcim och Wodzisław Śląski), längs vilken dödsmarschern med lägerfångar drog fram vintern 1945.

Kanske är det lämpligast att börja med bokens försättsblad, som binder ihop bokblocket med pärmen och därmed inramar projektet. Dessa sidor är helt svarta (och kunde vara fotografier av mörker): en signal om ämnets allvar, men också om en ambivalens inför fotografiet som kunskapskälla – en ambivalens som präglar Löwdins bok som helhet.

Texterna i boken, med undantag av titeln (något förvånande) och baksidestexten, är tvåspråkiga, på svenska och engelska. Boken inleds med ett åtta sidor långt förord av Ola Larsmo, med rubriken ”Hur ska vi minnas det fruktansvärda?”. Sist kommer ett efterord av Löwdin, en sida långt, med titeln ”Hur berättar vi om Förintelsen när alla som kan vittna är döda?”. Mellan dessa två frågor breder ett drygt fyrtiotal fotografier ut sig över boksidor helt utan text förutom ett par meningar med grundläggande fakta om varje skildrad ort. I *Jag ville se platserna* spelar orden en underordnad roll. Det är fotografierna som ska, om inte besvara, så åtminstone möta frågorna om hur minnet och berättelsen om folkmordet ska bäras vidare mellan generationerna.

Ändå handlar Löwdins fotografier om det som inte kan ses. De visar skog, fält, byggnader och fasader. Inte en människa syns. Ett foto från Babij Jar, där mer än 100 000 människor mördades, visar duvor som pickar på marken. Ett annat, från Väg 933, visar svanar som sävligt flyter på floden. Detta är Förintelsens representationsproblematik i ett nötskal. Inget vi kan se idag gör rättvisa åt vad som hände då. Löwdins fotografier – med undantag av de två bilderna av minnesmonumentet i det forna förintelslägret i Chelmno – skulle kunnat se likadana ut, även om folkmordet inte alls ägt rum.

Löwdin är en skicklig fotograf med god kontroll över estetiken. Bilderna är svartvita, tonaliteten överlag mörk, kontrasten återhållsam men nyansrik. Jag vet inte om Löwdin arbetar med analog eller digital kamera, men bilderna uppvisar vad som förefaller vara en analog kornighet

(som kan emuleras digitalt). Detta samverkar med boksidans matta papper, som liksom suger svärtan inåt, och ger intrycket av att den fotografiska bilden är stadd i begynnande upplösning.

Upplösning, entropi, tidens likgiltiga och obevekliga gång, är också vad bildernas motiv andas. Flagnade fasader och murar. Gläntor, vallar och fält där sly och buskage vuxit upp och där fallna löv och kvistar täcker marken. Markplattor, spruckna och övervuxna med mossor.

Kompositionsmässigt erbjuder bilderna sällan något narrativt centrum, ingen naturlig vilopunkt för blicken, som i stället fortsätter irra över bilytan. Seendet tematiseras också av alla de vertikala ytor – murar, fasader, staket, häckar och vallar – som i många fotografier reser sig som barriärer mot blickens färd in i bildrummet. De verkar vilja obstruera seendet som väg till kunskap. Detta gäller också de två ovannämnda fotografierna av monumentet i Chelmo. Monumentet, en brutalistisk betongkropp på låga pelare som restes 1964 av polska regeringen, pryds av en relieffris med lägerfångar samt av inskriptionen ”PAMIĘTAMY” (polska, ”Vi minns”). Löwdin har emellertid, tvärt emot gängse bruk, fotograferat monumentet bakifrån så att frisen och inskriptionen – konkreta försök att bevara minnet – döljs. Istället möter betraktaren baksidans nakna betongvägg, som inte erbjuder något att se som men skymmer den bakomliggande skogen och horisonten.

Löwdins bilder ansluter sig genom dessa grepp till en estetisk strategi som genomsyrat den konstnärliga representationen av Förintelsen sedan 1980-talet, något som Larsmo tar upp i sitt förord. Kärnan i denna strategi är att varje förintelseskildring måste *visa* att den inte räcker till för att skildra folkmordet. Så uppstår ”anti-monumenten” över Förintelsen, som bryter mot monumentets traditionellt monolitiska formspråk. Ett exempel är Horst Hoheisels *Aschrottbrunnen* (1987) i Kassel, ett underjordiskt schakt som är en negativ replik av en fontän som låg på samma plats och förstördes av nazisterna 1939. Ovan jord finns i Hoheisels verk ingenting att se. Daniel Libeskind’s Jüdisches Museum i Berlin (1999) följer samma princip – dess uppbrutna arkitektur utmanar själva idén om huskroppen som sammanhållen form. För den fotografiska bilden kom Claude Lanzmanns nio timmar långa dokumentärfilm *Sboah* (1985), där bilder från lägren är nästan helt frånvarande, att bilda modell för samma princip, att bilden inte förmår gestalta, och seendet inte omfatta, det historiska traumats skala och djup. Christian Boltanskis installationer med porträttfoton av avlidna, som förstörats tills motivet börjar upplösas i suddighet, är ytterligare ett exempel.

Denna estetiska princip, fylld av moraliska övertoner, kom att utmanas på allvar först 2001 av konsthistorikern George Didi-Huberman, i samband med en utställning med bland annat fyra fotografier tagna i smyg av lägerfångarna i ett *Sonderkommando* i Auschwitz-Birkenau – unika bilddokument inifrån dödsmaskineriet i bruk. I debatten som följde utställningen hävdade Didi-Huberman att skepsisen mot bildmediet är missriktad. En bild kan förvisso aldrig visa allt, argumenterade han, men den kan – om vi ägnar den uppmärksamhet och reflektion – ge oss facetter av kunskap och förståelse, som vore onåbara för oss utan bilden. Didi-Hubermans inträngande analyser av de fyra Auschwitz-fotografierna, publicerade i boken *Images malgré tout* (2003), förändrade synen på bildens värde i representationen av Förintelsen.

Löwdin anför i sitt efterord både Lanzmann och Didi-Huberman som inspirationskällor. Hans fotografier existerar i fältet mellan deras ståndpunkter. Frånvaron av människor och andra tydliga blickfokus, de allestädes närvarande spåren av förfall och tidens gång, den estetiska

återhållsamheten – kort sagt, *tombeten* som karakteriserar bilderna – utgör ett slags fotografiets självförnekelse som historisk kunskapskälla. Men själva utrymmet som boken ger åt bilderna, utan många förklarande ord, uppmanar oss att ändå ge dem uppmärksamhet, tid, omsorg, för att utvinna ett slags insikt ur dem. Kanske uttrycker de till sist själva minnets paradox – vårt ansvar gentemot framtiden att minnas, och vår oförmåga att hejda det förflutna från att oavbrutet avlägsna sig.

Ett fotografi i boken skiljer sig från de övriga. Det är publikationens första, en utfallande bild som fyller baksidan av försättsbladet före titelsidan. Det är också det enda fotot om vilket det inte anges var det är taget. Vi ser en tom grusväg leda framåt genom skogen, blicken tillåts vandra längs den in i bildrummet. Antagligen har förfärliga skeenden utspelat sig här. Men avsaknaden av information om platsen fråntar fotot dess dokumentära funktion. Istället antyder dess placering i boken en symbolisk betydelse för Löwdins projekt. Jag föreställer mig att det är så fotografen ser sitt medium – som en väg, slingrande, kanske förrädisk, men likväl en förbindelse mellan förflutenhet och framtid.

Max Liljefors

NATHAN SHACHAR

JOHNSONLINJEN OCH LATINAMERIKA

Bokförlaget Stolpe 2022

För många är Nathan Shachar mest känd som skribent i *Dagens Nyheter* där han gjort sig bemärkt som korrespondent i Jerusalem och Latinamerika. Han har dessutom författat essäsamlingar och biografier, senast över författaren Oscar Levantin. Shachars intresse för Latinamerika och hans flyhänta skribentpenna gör honom väl lämpad att skriva det svenska rederiet Nordstjernans historia, vilket har mynnat ut i praktverket *Johnsonlinjen och Latinamerika*. I bokens inledning skriver Shachar hur vår ”känsla att tillhöra en sjönation har gått förlorad” och sätter därmed bokens ton som en svanesång över Sverige som sjöfartsnation med Johnsonlinjen som exempel. Viktiga replipunkter för de förändrade omständigheterna inom sjöfartsnäringen var särskilt övergången till containertrafik och varvskrisen under 1960- och 1970-talen. Också arbetsrättsliga förändringar gjorde den konkurrensutsatta svenska sjöfartsnäringen sårbar i en internationell miljö där en helt annan syn på arbetsrätt och lönesättning rådde.

Shachar bygger på den ganska ymniga sjöfartslitteraturen, arkivmaterial från både Sverige och Latinamerika och inte minst på intervjuer och nedtecknade personliga minnen från personer verksamma inom rederiet. Dessa ger förvisso framställningen en personlig touch men citaten från minnesberättelserna tenderar att få alltför stort utrymme och stoppar ibland upp läsningen.

Nordstjernans historia inleddes kring förra sekelskiftet, i en tid då den svenska skogsexporten började ta fart i ett fram till dess nästan självförsörjande Sverige. Några årtionden tidigare hade Axel Johnson flyttat från Jönköping till Stockholm. Han hade två viktiga egenskaper som skulle göra honom framgångsrik i moderniseringens och den framväxande kapitalismens tidevarv: tålmod och djärvhet. Målmedvetet studerade han språk och affärskorrespondens efter arbetsdagen som bokhållare. Han insåg tidigt den förändring som började komma gällande internationell handel och industrialisering. Johnson inledde sin bana som affärsförmedlare mellan svenska och europeiska företag och han lärde sig snart inse betydelsen av att kontrollera transporter. 1885 köpte han därför ångaren WT Marshall vilken skulle bli starten för rederiverksamheten. Några år senare, 1890, grundades Nordstjernan. Innan dess hade Johnson varit delaktig i starten av Avesta järnverk, vilket sedermera skulle bli en grundbult i den framväxande Johnsonkoncernen. Malm, kol och timmer var de råvaror som Johnsons verksamhet kretsade kring.

1904 startade han en fast ångbåtslinje mellan Sverige och Argentina. Detta var en bild chansning vars förutsättning låg i att det byggdes upp affärsförbindelser mellan de båda län-

derna. För att underlätta kontaktskapandet fick Johnson kung Oscar II att skriva ett brev som betonade företagens ”fosterländska afsigt” och därmed skulle öppna dörrarna på andra sidan Atlanten. Verksamheten bar sig inte inledningsvis men med ett tilltaget statsstöd stadgades det hela efter några år.

Johnsonlinjen, som rederiet kom att kallas i stället för det utanför Sverige svåruttalade Nordstjernen, skulle med sina laster av exotiska frukter och kaffe föra världen närmare Sverige och i Latinamerika blev rederiets gulblåa vimpel sinnebild av Sverige. Rederiets kosmopolitiska image var viktig och upprätthölls också av att man erbjöd lyxig och begränsad passagerartransport. Flera bemärkta personligheter som varit passagerare på Johnsonlinjens fartyg skymtar förbi i framställningen: Greta Garbo, prins Wilhelm, Ernst och Tutta Rolf, Evert Taube med flera.

Bokens bärs i mångt och mycket upp av enskilda gestalters öden. Självklart får grundaren Axel Johnson, sönerna Helge och generalkonsuln Axel Ax:son Johnson stort utrymme, men också legendariska kaptenen Victor Camp, vars karriär inleddes under segeltrafikens tid och avslutades då dieseln tagit över som huvudsakligt fartygsbränsle, och kapten Ludvig Lindh som fick erfaras en dramatisk grundstötning 1921 vilken fick oväntade rättsliga och politiska förvecklingar i förhållandet mellan Chile och Sverige.

Första världskriget blev skakigt men det var först under 1920-talets inledning som rederiet drabbades av dess första kris då inflationen innebar att kostnaderna översteg intäkterna för många rederier. Redan 1923 var dock ekonomin i balans igen och rederiet kunde expandera i takt med framväxten av det svenska verkstadsindustriundret. Linjerederiernas tillväxt berodde till stor del på deras roll i att skeppa ut produkter från kända svenska företag som SKF, Atlas Copco, AGA, LM Ericson med flera. Stick i stäv med den globala depressionen växte Johnsonlinjes flotta med 50% under 1930-talet.

Andra världskriget utgjorde förstås stora utmaningar för skeppstrafiken mellan Europa och den amerikanska kontinenten. Skräcken för att skjutas i sank på Atlanten gjorde att många besättningsmän utvecklade psykiska besvär.

De tre Johnsonlinjerna som gick över Atlanten behöll sin höga lönsamhet efter kriget men nya hot tornade upp sig, bland annat nya lagar som gjorde att besättningskostnaderna steg betydligt mer för svenskregistrerade fartyg, vilket i sin tur gjorde att många små svenska rederier gick omkull. Ekonomisk-politiska protektionistiska förändringar i latinamerikanska länder som Argentina och Brasilien försämrade också de svenska rederiernas lönsamhet. Ytterligare en stor utmaning var införandet av containertransport som gjorde transportererna enklare och billigare men helt och hållet tog död på den gamla hamn- och sjömanskulturen. Ett containerskepp krävde inte så stor besättning och tiden i hamnen var kort. I slutet av 1970-talet fraktades nästan allt gods till Latinamerika i containrar.

Under 1980-talet krympte fraktvolymerna och det krävdes radikala ekonomiska åtgärder för att räta upp rederiet som nu hade blivit för litet i den globala konkurrensen om linjetrafiken till Latinamerika. Men det var inte bara rederinäringen som skakade i sina grundvalar, hela Ax: Johnsonkoncernen svajade och med den nye chefen Bernt Magnusson gjordes en del hårda omstruktureringar och företagsförsäljningar. En sista satsning på latinamerikarutten gjordes i form av rederiet Laser som var ett nordiskt samarbete, men det såldes i början av 1990-talet och

latinamerikasagan var därmed till ända.

Johnsonlinjen och Latinamerika är ett mycket fascinerande stycke näringslivshistoria om ett svenskt rederis uppgång och fall under 1900-talet. Det som skrivs är på många sätt en svunnen historia. Framställningen visar med all önskvärd tydlighet sjöfartens förändring och modernisering och dess konsekvenser för det en gång så stolta Nordstjernenrederiet. Det är en bred historia som också visar livet ombord och i hamnområdena. En del upprepningar förekommer här och där, och citerandet är som jag skrev väl ymnigt, men det är randanmärkningar. Till bokens verkliga förtjänster hör den vackra formgivningen och de otroliga fotografierna som till största del kommer från Nordstjernans centralarkiv.

Henrik Rosengren

LARS-GÖRAN TEDEBRAND

MALTHUS RESA TILL SVERIGE och Norge 1799 och andra historiska artiklar

b:ström Text & Kultur AB 2022

”**F**litigt läsa gör dig klok, därför läs varenda bok” skrev Falstaff Fakir i sitt alfabetssrim en gång. Även om den vetgirige nöjer sig med ett avgränsat ämnesområde, hinns bara en bråkdel med och man är tacksam för all hjälp att följa med i vad som skrivs och publiceras. Hans, Hatte, Furuhausen tog en gång på 1970-talet, i en understreckare i Svenska Dagbladet, upp att det i vissa kretsar nästan var nedvärderande att publicera sig populärvetenskapligt. Själv gjorde han som bekant fina populärhistoriska insatser.

Under många år prenumererade jag på den franska tidskriften *l'Histoire*. Med jämna mellanrum fanns där redovisat vad nyare forskning kommit fram till angående gamla uppfattningar. I följande nummer tog man regelbundet in eventuella invändningar eller andra kommentarer. Under åren har jag kunnat konstatera att en hel del av vad de reviderat ändock dröjer sig kvar i svensk historisk litteratur. Utan att odsla tid på teoridiskussioner har man i tidskriften, som Erik Lönnroth skrev, ”inriktat sig på att upptäcka sanningen om förhållanden som haft stor betydelse för ett eller flera folks utveckling”. Man bör nog lägga till att det också rör de enskilda individerna.

En som i hög grad under många år på samma sätt bidragit till och berikat vårt vetande är Lars-Göran Tedebrand, såväl med egna artiklar som med recensioner. Tidigare har en del samlats i två antologier. Här kommer en tredje, med 34 texter samlade under tre huvudrubriker: ”Författare, forskare och filosofer”, ”Svensk och nordisk historia” samt ”Europeisk och amerikansk historia”.

En recension gäller ett arbete om Nietzsches historiesyn. Om den samtida historieskrivningen skrev denne följande: ”Hittills har det som ger färg åt tillvaron inte haft någon historia. Eller var hittar man en kärlekens, girighetens, avundens, samvetets, fromhetens, grymhetens historia? Till och med rättens eller bara straffets jämförande historia har vi hittills helt fått vara utan.” Så är det tack och lov inte nu. Urvalet inom huvudrubrikerna återspeglar mycket väl de ovannämnda personernas förhoppningar, för att inte tala om hur väl Tedebrand balanserar mellan stort och smått i sitt urval, internationellt och lokalt, i det senare fallet självklart med exempel från norra Sverige. Att här gå igenom varje artikel är meningslöst men låt mig framhålla tre om personer som får illustrera Lönnroths och Nietzsches tankar.

Teckningen av landshövdingen Curry Treffenberg, som står på ett podium stöttat av gevär, dyker ännu idag upp i olika sammanhang för att exemplifiera överhetens förtryck av arbetarnas

protester, men det är inte hela historien. När strejken väl var över undersökte Treffenberg orsakerna till den och tog på olika sätt itu med att ändra lagar och annat för förbättra arbetarnas rättigheter och levnadsvillkor. I Riksdagen motionerade han till exempel om att inrätta en fond för olycksfalls-, sjukdoms- och åldersförsäkring. I flera fackföreningsskrifter fick han under åren positiva omdömen för sina insatser i det här arbetet.

Feministiskt Initiativ är inte ensamt om att ha *feminism* i någon form i sina handlingsprogram, men hur många är det som vet vem som införde begreppet i Sverige? Hon hette Frida Stéenhoff och bodde i många år i Sundsvall där hennes man Gotthilf Stéenhoff var en av stadsläkarna. I makarnas umgängeskrets fanns många för den tiden radikala personer och Frida påbörjade så smått, utöver måleriet, ett författarskap som verkligen rörde upp känslorna. Efter några artiklar i tidskriften Idun kom det första stora verket: en pjäs som, om än i försiktig form, tog upp då tabubelagda ämnen som barnbegränsning och preventivmedel. Naturligtvis ledde det till en livlig debatt, men det var bara början. Hon fortsatte i flera år med att skriva både teaterpjäser och annan litteratur som tog upp kvinnofrågor av många slag. I hennes kontaktnät fanns sådana som Elin Wägner, Georg Brandes, Ludvig, Lubbe, Nordström och Henrik, Hinke, Bergegren.

Inledningstexten handlar, som titeln anger, om en resa som Robert Thomas Malthus gjorde 1799 i Sverige och Norge. Malthus' demografiska teorier är (förhoppningsvis) välbekanta i sina huvuddrag, men det fanns - som klargörs här - många fler och för att testa dem ville Malthus ha exempel från andra områden. Att det blev Sverige, och i någon mån Norge, berodde på Pehr Wargentins arbeten och hur den svenska befolkningsstatistiken var upplagd. Malthus var väl inläst på Wargentins arbeten. Kontinenten var dessutom i stort sett stängd för engelska resenärer åren kring 1800. I viss utsträckning modifierade Malthus sina teorier efter resan. Att läsa om hur främlingar såg på Sverige är normalt ganska intressant och så också här.

August Strindberg förknippas sällan med Norrland, men i slutet av 1800-talet blev han uppmärksam på att han hade ett norrländskt ursprung som kunde spåras ända till 1500-talet. Han kom sedan att såväl resa till bygderna kring Ådalen som att skriftligt engagera sig i norrlandsfrågor.

Jag vågar säga att både historielärare och folk i allmänhet vet ganska lite om våra nordiska grannars historia, förutom kanske krigiska perioder, men här finns några mycket intressanta artiklar och bokrecensioner om Finland som jag verkligen vill rekommendera: "Det svenska Finlands historia", "Storfurstendömet Finlands tillkomst", "Finska inbördeskriget" och "Donner om Mannerheim". "Fromhetens och grymhetens historia" får också sitt: "Missdådare och bödlar under stormaktstiden" och "En tysk soldats dagbok från östfronten" med mera. Kort sagt ett mycket varierat innehåll och en struktur som kännetecknar högklassig populärhistoria.

Jan-Olof Fallström

MAJA HAGERMAN

MINNESBRUNNEN:

Om helgon, skallmätare och hotet mot demokratin

Norstedts 2022

Vetenskapsjournalisten och författaren Maja Hagerman, lektor i Bildproduktion vid Högskolan i Dalarna och även knuten till Centrum för nordiska studier vid Helsingfors universitet, är en av våra mest uppmärksammade historiska skribenter. Hennes böcker om det svenska rikets tillkomst, det svenska kulturarvet och den svenska rasforskningen har kritikerrosats. 2012 blev hon hedersdoktor vid Uppsala universitet. I den här anmälda essäsamlingen återkommer Hagerman till sina tidigare arenor men vidgar de internationella utblickarna. Hon granskar hur det enskilda och kollektiva minnet kan förändras eller helt försvinna och resultera i faktoider som hotar demokratin.

Den inledande essän ägnas åt fotografins historia, från fransmännen Daguerre och Niépce 1839 till dagens digitaliserade bilder. Att föreställa sig förfluten tid utan fotografi är numera knappast möjligt. Den andra och bokens längsta essä handlar om människor infångade på museernas bildarkiv. För antropologin, den nya vetenskapen om människan efter 1800-talets mitt, framstod fotografiet som ett mirakulöst hjälpmedel. Hagerman besöker de stora fotosamlingar som byggdes upp, först i Paris, senare i London, Wien och New York. För antropologerna var olika människotyper, i den franske diplomaten Arthur de Gobineaus anda, en självklarhet. Anders Retzius (1796–1860), professor i anatomi vid Karolinska Institutet i Stockholm och internationellt känd för sitt skallindex, där han delade in människor i kort- och långskallar, skickar 1856 in foton av kranier till antropologiska institutet i Paris.

Ett antropologiskt sällskap bildades även i Sverige. 1874 bjöd man in till en stor internationell kongress i Stockholm där gräddan av Europas forskare i arkeologi och antropologi deltog. Förhandlingarna hölls på Riddarhuset. Gobineau, nu fransk ambassadör i Stockholm, deltog i kongressen. Anatomiska museet på Karolinska Institutet beses, där Retzius skallsamling med 700 kranier från olika länder, varav 22 från Lappland, förvaras.

Anders Retzius son Gustaf Retzius (1842–1919), professor i fysiologisk antropologi och egentligen expert på däggdjurs hörselorgan, fortsätter faderns rasforskning. Liksom denne satte han den nordiska rasen främst, före den ostbaltiska och alpina. Hagerman skildrar den yngre Retzius mindre uppmärksammade forskningsresa i Finland 1873. Tillsammans med några medarbetare från Karolinska Institutet mäter han huvudformer och fotograferar kranier i Tavastland och Karelen på jakt efter den ”urfinska rasen”. Resultaten publiceras 1878 i den väldiga volymen *Finska kranier*. För varje undersökt person angav Retzius 29 olika mått på skallen.

Gustaf Retzius avgick i förtid från sin professur för att helt ägna sig åt sin andra profession, tidningsmannens. Han ägde Aftonbladet och var tidvis dess chefredaktör. Märkligt nog var han politiskt liberal. I egenskap av framstående publicist blev han invald i Svenska Akademien. Men både Anders och Gustaf Retzius ihågkoms främst som grundläggare av den svenska rasforskningen. Inte förrän 2021 avlägsnades deras namn från föreläsningssalarna på KI. Byster av dem ställdes samtidigt undan.

Bara tre år efter Gustaf Retzius död kom svenska staten och riksdagens samtliga partier att legitimera rasforskningen genom inrättandet av Statens institut för rasbiologi i Uppsala, med läkaren och professorn Herman Lundborg som chef. Sedan institutets hela arkiv deponerats på universitetsbiblioteket Carolina kom Maja Hagerman att utnyttja det för en uppmärksamrad biografi 2016. Vid sin pensionering 1935 var Lundborg djupt diskrediterad för sin rasforskning och alltmer öppna sympatier för nazismen. Efterträdaren Gunnar Dahlberg gav institutet en helt ny inriktning och å småningom överfördes verksamheten till medicinsk genetik vid Uppsala universitet. Hagerman avslutade sin biografi med konstaterandet att Herman Lundborgs och Rasbiologiska institutets forskning var en kvasiforskning utan egentligt värde. Raser existerar inte i den mening som Lundborg och far och son Retzius föreställde sig.

I sin essä om rasforskningen gör Hagerman ett intressant tillägg om hur Lundborgs forskning mottogs i Amerika. Lundborg blev 1936 hedersdoktor i Heidelberg men hade året innan blivit hedersmedlem av Vetenskapsakademien i New York. Hans rasforskning var som hand i handske för dem som menade att "white supremacy" skulle råda i USA. Redan 1921 anordnade American Museum of Natural History i New York en stor konferens om rashygien där Lundborg harangerades för sin höga uppskattning av den nordiska rasens intellektuella, moraliska och fysiska företräden. Lundborgs bok *The Swedish Nation* visades på olika ställen i konferenslokalerna. När Hagerman besökte museet stod ryttarstatyn av president Theodore Roosevelt med en afrikan och en amerikansk indian i stigbygelshöjd på varsin sida framför entrén. "Det var den mest rasistiska skulptur jag någonsin set" skriver hon. Visst var den rasistisk. Efter polismordet på George Floyd och Black Lives Matter-rörelsen har den avlägsnats liksom stater av sydstatsgeneraler på olika håll i USA. Hagerman avslutar sin essä med att uttrycka en befogad oro över att de stora antropologiska fotosamlingarna i framtiden kan komma att ge nytt syre åt gamla drömmar om människosortering.

Glömskan och hotet mot demokratin är temat för den följande essän. Först fokuserar Hagerman på den av president Donald Trump inspirerade stormningen av Kapitolium den 6 januari 2021. Stormningen var ett försök till statskupp och ett dödligt hot mot den amerikanska demokratin. När den republikanska pöbeln bröt igenom avspärningarna utspelade sig osannolika scener. En trumpist satte sig i talman Nancy Pelosis fåtölj och viftade med sydstatsflaggan, andra ropade att vicepresident Mike Pence skulle dödas. I själva verket var det Pence som räddade demokratin genom att lojalt leda sammanräkningen av elektorsrösterna, som räddats undan pöbeln och som gav Joe Biden segern. Kongressförhören, som i skrivande stund ännu pågår, avslöjade att Trump redan före presidentvalet avsåg att förneka valresultatet och att han kastade porslin omkring sig när det offentliggjordes.

När Maja Hagerman spårar den svenska och internationella högnationalismens rötter så dyker namnet Rudolf Kjellén (1864–1922) upp, professor skytteanus i statskunskap och välta-

lighet vid Uppsala universitet. Kjellén ihågkoms i fackkretsar mest för sin lära om staten, som han nästan betraktade som en levande organism, och för sin geopolitik, på 1930-talet ofta citerad i Tyskland. Politiskt var Kjellén ytterst konservativ. Han motsatte sig unionsupplösningen 1905 och ville att Sverige skulle sluta upp på Tysklands sida 1914. I inrikespolitiken var han motståndare till allmän och kvinnlig rösträtt. Kjellén var en driven skribent som i hundratals tidningsartiklar spred sina idéer.

Märkligt nog upplever Rudolf Kjellén, som Hagerman skriver, idag en renässans. Flera av hans böcker nytrycks i Sverige. Logik förlag utgav 2016 *Nationell samling* tillsammans med böcker av kända nazister som H.S. Chamberlain och Vera Oredsson. Även utomlands utkommer böcker om Kjellén. Ett amerikanskt förlag gav 2021 ut *The Geopolitics of Rudolf Kjellén*. För Sverigedemokraternas ideologiske talesman Mattias Karlsson framstår antidemokraten Kjellén närmast som en ikon. För Kjellén var folkets kärna sedan årtusenden germansk. Den svenska folkanden tog, enligt honom, form redan under forntiden. Ändå bör det som Hagerman skriver i sanningens namn tilläggas, att ”Kjellén bröt aldrig på djupet mot humanitet och rättsideal eller en kristlig-moralisk grundsyn (hans dotter Rut var gift med Sigtunastiftelsens grundare biskop Manfred Björkquist), han talade aldrig om raskrig eller folkutrotningar”.

Hagerman varnar också för att det ökade intresset för forna sagovärldar och myter i Tolkiens efterföljd populariseras, romantiseras och presenteras som förankrade i natur, landskap, etnicitet och ras. I en framtid kan ”lekfulla fantasier om en sagolik forntid och härkomst exploateras politiskt”, skriver hon.

När Hagerman upptäcker att stenmassor från tunnelbanebyggen i stora mängder tippas på kyrkans och kommunens mark i närheten av kyrkan i Botkyrka, tar hon kontakt med det ansvariga kommunalrådet. Denne visar sig sakna all kunskap om helgonet, trots att Botvid givit namn åt Botkyrka och dessutom avbildas i kommunloggan på flaggan framför kommunhuset. Den kommunala historielösheten föranleder Hagerman till en lärd och läsvärd essä över Sörmlands helgon, som kristnades under en vikingafärd till England. I teorin borde området på andra sidan kyrkan vara skyddat av lagen eftersom det är klassat som ett kulturhistoriskt riksintresse. Byggplanerna tycks icke desto mindre vara på väg att genomföras.

Maja Hagerman är en av den svenska humanismens klarast lysande stjärnor. Hennes senaste essäsamling bekräftar med eftertryck detta påstående. Hagermans argumentation blir kanske ibland väl detaljrik, hon borde snabbare komma till pudelns kärna, men det må förlåtas henne när syftet är så gott: nämligen att påminna oss om att historien aldrig får förpassas till historien.

Lars-Göran Tedebrand

KURT ALMQVIST OCH ELIAS LINDÉN (RED.)

NÄR EUROPA UPPTÄCKER VÄRLDEN:

Från antiken till Pax Britannica

Bokförlaget Stolpe 2022

Den till synes paradoxala, revolutionära historiska process då världen med början kring år 1500 på en och samma gång blev större och mindre upphör aldrig att fånga den internationella forskarvärldens intresse. Rummet vidgades när den nya världen upptäcktes och koloniserades av Europas stormakter, samtidigt som tidsavståndet krympte när nya vetenskapliga, tekniska och kommunikativa utvecklingar gjorde det möjligt att färdas snabbare, först över haven, så småningom med ytterligare andra kommunikationsmedel. Det som i dag fascinerar mer än något annat är sannolikt hur de tekniska och materiella förutsättningarna gick hand i hand med radikalt nya idéer om kultur, makt, religion och vetenskap, i ett raffinerat mönster med många variationer. Därtill följer de stora och klassiska frågorna: Vad var det som gjorde att allt tog sin början i Europa? Hur påverkade Europa världen genom denna mångfasetterade process av innovation och spridning? Hur responderade världen på processen, och var den så linjärt enkelriktad och eurocentrisk som historieböckerna så här långt oftast har framställt den? Vilka konsekvenser av processen, avsiktliga och oavsiktliga, lever vi ännu i dag med?

Till paradoxen hör att svenska historiker varit mindre intresserade än historiker från andra länder av dessa frågor. En svensk historiker har med fördel skrivit om svensk historia, och det har dröjt fram till under de allra senaste årtiondena innan Sveriges historia vidgats till att på allvar omfatta världen. Så länge politik stod i fokus var måhända det nationella perspektivet mer naturligt, men inte heller övergången till ett intresse för socialhistoria innebar att Sveriges gränser särskilt ofta överskreds. Det är först med den så kallade kulturella vändningen som gränsoverskridande har blivit ett naturligt och nödvändigt vetenskapligt perspektiv. Till detta kommer naturligtvis också de senaste decenniernas samhällsutveckling, präglad av nyckelord som multikulturalism, europeisering och globalisering, och av företeelser som ju inte gör halt vid nationsgränserna, som flyktingströmmar, miljöproblem och internet.

Kanske har en del forskare undvikit temat av politisk-kulturella skäl. Att skriva globalt orienterad historieskrivning med Europa i en företrädesposition är inte längre ett alldeles ofarligt företag. Anklagelser om eurocentrism tillhör numera den kritiska traditionen. I någon mån handlar kritiken om begreppet "Europa", som om världsdelen vore en homogen aktör på jakt efter fördelar i resten av världen. I huvudsak är det dock den underliggande uppfattningen om Europa som alltings mått som upprör, och med rätta. Historien om Europas upptäckt av världen var ingen linjär framgångssaga med européerna som de aktiva och icke-européerna som de

passiva. Ömsesidighet är ett bättre samlingsbegrepp än enkelriktning i fråga om hur påverkan, kunskapsöverföring och läroprocesser förändrat världen. Men ändå kvarstår ett grundproblem: Om Europa i och med Columbus började erövra och kolonisera resten av världen med stor kraft och makt i en mycket långvarig historisk process, hur är det möjligt att undvika eurocentrism? Man bör ju inte slänga ut barnet med badvattnet.

Mot denna bakgrund bör man välkomna detta samlingsverk, ett resultat av ett av Johnsonstiftelsen organiserat seminarium som en annan gränsöverskridande faktor, covidpandemin, fysiskt satte stopp för, men vars bidrag av svenska forskare nu görs tillgängliga i antologiform. Det är ingen innehållsligt homogen bok, och man letar förgäves efter explicita analytiska idéer av övergripande och sammanhållande slag. Det finns kapitel om kartornas, skeppsbyggeriets och slaveriets historia, och om Portugals kulturella och Kinas ekonomiska betydelse. Vi får följa pionjärer som Columbus, Magellan, Cook och Darwin på deras resor. Vi får till och med gå ombord på fregatten *Vanadis*, den svenska flottans ståtligaste fartyg, som trots Sverige-Norges begränsade resurser symboliskt kunde delta i 1800-talets imperialistiska kappsegling och besökte både Suezkanalen när den invigdes 1869 och Sankt Barthélemy när ökolonin återlämnades till Frankrike 1878.

Denna brokighet hindrar inte att samlande utgångspunkter och teman antyds, men det hade varit tacknämligt om verket hade inlett eller knutits samman med reflektioner och slutsatser om sådana grundläggande perspektiv. Det hindrar förstås inte heller att läsaren själv kan åta sig dessa uppgifter under läsningens gång. Några kapitel blir då särskilt viktiga och användbara. Ett inledande kapitel av antikforskaren Allan Klynne hjälper oss att inse att den medvetna och aktörsdriva globalisering som började vid tiden för de stora upptäckterna hade sina förelöpare. Klynnes globalhistoria, byggd på arkeologiska fynd från det antika Rom som påvisar förekomsten av både tekniska innovationer, handels- och upptäcktsresande och transkontinentala pandemiers påverkan på den gränsöverskridande handeln, när sitt slut under 600-talet, då krig och naturkatastrofer satte stopp för den romerska Medelhavscivilisationen. Däremot tog inte resandet och gränsöverskridandet slut. Historikern Henrik Höjer har den lite otacksamma uppgiften att visa att Europa, ”ett futtigt hörn på den euroasiatiska kontinenten”, också under medeltiden upprätthöll tämligen finmaskiga nätverk av religiös och kommersiell natur, först under det vidsträckt mongolriket, sedan under de italienska handelsstäderna.

Ett av bokens nyckelkapitel och dess absoluta höjdpunkt, av idé- och lärdomshistorikern Svante Nordin, rör de förändringar i begrepps- och föreställningsvärldar som upptäckten av den nya världen förde med sig. Perspektivet av dubbelsidighet och ömsesidighet är tydligt: ”Också den ’gamla’ världen blev ny genom att på detta sätt tvingas möta en oanad verklighet. Alla begrepp ställdes med andra ord på ända”, noterar han klokt. Det mest välkända exemplet är ju Columbus själv, som trodde att han kommit till Indien när han i själva verket upptäckte en ny kontinent, Amerika, namngiven något senare efter en annan långväga resenär, Amerigo Vespucci. Nordin analyserar i sitt kapitel hur upptäckten av den nya världen och mötet med indianerna erbjöd möjligheter men också skapade problem för både de kristna kyrkorna och de världsliga makterna, och därtill för filosoferna och de intellektuella. Den koloniala ideologi som utvecklades, med Europa som civilisationens bärare och motor, togs inte överallt för given och mötte successivt ökande antikolonialt motstånd. Men den riktades också inåt, mot kolo-

nialmakterna själva och deras befolkningar: "Också Englands invånare hade varit vildar innan civilisationen kom. Men av barbarer och vildar blev Europas civiliserade folk. De ociviliserade folk som nu fanns, framför allt utanför Europa, hade rätt att få hjälp till civilisation." Till sist riktar Nordin den koloniala ideologin också mot nuet: "Det var argumentet om 'hjälp' som så småningom, sedan kolonialimperiererna fallit, kunde överföras till 'u-hjälp', 'flyktingmottagande' och 'integration'."

Klas-Göran Karlsson

ERIK ÅSARD

OPERATION EICHMANN: Jakten på Förintelsens organisatör

Historiska Media 2022

Den så kallade Eichmannrättegången i Jerusalem 1961, mot den nazistiske SS-officern Adolf Eichmann, är en nyckelhändelse i den allmänna uppmärksamheten runt och förståelsen av Förintelsen. Den journalistiska bevakningen av rättegången var massiv och den rapportering som fick mest uppmärksamhet var filosofen och skribenten Hannah Arendts. Hennes intryck och tolkning publicerades först i *The New Yorker* för att sedan ges ut i bokform 1963 under titeln *The banality of evil. Den banala ondskan* kom i svensk översättning 1964. Omständigheterna kring Eichmannrättegången har fortfarande ett nyhetsvärde, 50 år efter händelsen. För några år sedan, i samband med att en utställning om ett nytt museum i Jerusalem skulle äga rum, upptäcktes en mängd dokument från rättegången, bland annat dödsdomen, korrespondens och foton vilka gav återklang i den internationella pressen.

Eichmann hittades 1960 utanför Buenos Aires av israeliska Mossad-agenter vilka sedan lyckades smuggla honom till Israel där han den 11 april 1961 ställdes inför rätta bland annat för brott mot mänskligheten och det judiska folket och för krigsförbrytelser. Tillfångatagandet av honom, den efterföljande rättegången och dess efterspel utgör en spännande historia som statsvetaren och amerikakännaren, professor emeritus Erik Åsard, tagit sig an i boken *Operation Eichmann*. Historien om Eichmann och rättegången har många ingredienser som gör den tacksam att popularisera. Redan 1961 kom det en amerikansk spelfilm med samma titel som Åsards bok och den har följts av flera, den senaste 2018. 1961 publicerades också åtminstone två redogörelser på svenska om infångandet av Eichmann.

Åsards bok inleds med en genomgång av nazisternas antisemitiska massmordspolitik. Efter cirka 50 sidor leds läsaren in på Eichmanns flykt till Argentina och den så kallade rättningslinjen, som var de hemliga flyktooperationer som organiserades för att rädda nazister från Europa till Sydamerika. Från sidan 79 och tre kapitel fram beskrivs förberedelserna och genomförandet av Mossads tillfångatagande av Eichmann. Därefter följer ett kapitel om förhören och rättegången och ett kapitel med ett resonemang om hur Eichmanns agerande och roll i det nazistiska utrotningsmaskineriet ska tolkas. Här utgör Arendts tes om den banala ondskan ett bollplank för författarens resonemang. Avslutningsvis berör Åsard också fenomenen förintelseförnekare och konspirationsteorier, vilka i sig är viktiga att dryfta och ifrågasätta, men som bara till viss del kopplas till Eichmann och rättegången. Av bokens 250 sidor är det omkring 60 som behandlar det boktiteln anger, det vill säga jakten på Eichmann, vilket blir vilseledande. Jag är också mindre förtjust i att relevanta ve-

tenskapliga diskussioner varvas med klassiska populärhistoriska språkliga grepp med skönlitterär touch: ”bussen stannar med ett obehagligt gnisslande”, ”kvinnan avviker raskt”, ”på avstånd skär blixlar genom himlen” och så vidare. Detta språkbruk varvas i andra kapitel med mer resonerande och utredande formuleringar. Sammantaget bidrar det till ett spretigt intryck.

Efter dessa anmärkningar vill jag även framhäva min behållning av *Operation Eichmann*. Historien kring hur den bristfälligt organiserade israeliska säkerhetspolisen, utan större erfarenhet av operationer utomlands, lyckas spåra upp och tillfångata Eichmann och sedan med nöd och näppe lyckas få ut honom ur Argentina, är förstas fascinerande. Åsard för många viktiga, om än lite korta, diskussioner kring Arendts tes, förintelseförnekare och konspirationsteorier.

För de israeliska agenterna var det avgörande att Eichmann fångades levande och fördes ut utan att de argentinska myndigheterna fick nys om saken. Ett alternativ var att mörda honom, men det sa den israeliska premiärministern David Ben-Gurion nej till. För honom skulle en rättegång mot Eichmann kunna statuera exempel för rannsakingen av de nazistiska förbrytarna. I åklagarens öppningsord framkom det symbolvärde med rättegången som Ben-Gurion eftersträvade. Det var den judiska tragedin som skulle ställas i blickfånget och berättas för israeler och den övriga världen.

Vad som särskilt försvårade operationen att ställa Eichmann inför skranket, om Mossads agenter väl lyckades gripa honom, var hur han skulle kunna transporteras ut ur landet. Det fanns inga reguljära flighter mellan Israel och Argentina vid denna tid och en båttransport skulle ta för lång tid. Ett lämpligt sammanträffande med att ett israeliskt flygplan med politiker skulle flyga till Argentina med anledning av 150-årsfirandet av landets självständighet möjliggjorde transporten av Eichmann.

Arendts tes om den banala ondskan har blivit nödvändig att förhålla sig till för den som vill förstå hur Förintelsen förklarats. Arendt menade att Eichmann var en osjälvständig och intellektuellt undermålig byråkrat som inte reflekterade över vilka konsekvenser hans handlingar fick för offren. Hennes slutsats har sedan dess kritiserats starkt då den innebar ett ifrågasättande av Eichmanns ideologiska motiv och tonade ner hans roll som drivande aktör i Förintelsen. Senare forskning har visat att Eichmann inte lämnade sin ideologiska övertygelse efter kriget. I juli 1952 lyckades han fly till Argentina där han blev en aktiv gestalt i nazistiska exilkretsar. Han skrev flitigt i exiltillvaron, bland annat ett manuskript på över 250 sidor som mig veterligen fortfarande är i familjens ägo.

Åsard ställer sig helt avvisande till Arendts slutsats som utgick från en i förväg fastställd tes kring ett totalitärt samhälle där staten dominerar och individernas bevekelsegrunder och agerande är sekundärt. Denna tes hade Arendt lanserat 1951 i sin bok *The Origins of Totalitarianism* och vidhållandet av den kom enligt Åsard att göra hennes rapportering från rättegången enkelspårig. Dessutom hade hon inte tillgång till hela det omfattande undersökningsmaterialet och bevisade bara en del av rättegången. En mer trovärdig och nyanserad tolkning av Eichmann görs av den tyska filosofen och historikern Bettina Stangneth som till skillnad från Arendt inte fokuserar enbart på rättegången utan på sammanhanget och historien bakom. Kanske är det också Stangneths breda penseldrag som utgör en sorts inspirationskälla för Åsard. Hon refereras i alla fall flitigt i framställningen. De resonemang Åsard för i detta korta kapitel hör till bokens mest intressanta och om detta hade jag gärna läst mer.

Henrik Rosengren

DAG SEBASTIAN AHLANDER

ROMARRIKETS UNDERGÅNG: Pandemier, klimatkriser och folkvandringar

Historiska Media 2022

Romarrikets nedgång och fall har allt sedan den engelska historikern Edward Gibbon år 1776 gav ut sitt stora arbete *The Decline and Fall of the Roman Empire* varit en fråga som engagerat åtskilliga forskare och intresserade. Den senaste i raden är diplomaten och författaren Dag Sebastian Ahlander med en personligt skriven bok om Romarrikets undergång.

Ahlander listar i inledningen till boken de förklaringar som oftast förekommer när man försöker förklara varför ett av världens största imperier ”försvinner”. Dessa skall vara

- En ny aggressiv religion, kristendomen
- Folkvandringarna och germanska invandrare
- Klimatförändringar och miljöförstöring
- Sjukdomar och pandemier
- Missriktad skattepolitik och ekonomisk stagnation
- Dekadens och samhällsförfall

Med denna presentation är bokens upplägg klart och efter en kort presentation av vad Rom var för slags samhälle och över vad som hände under Roms nedgångsperiod går Ahlander därefter igenom förklaring efter förklaring till Romarrikets fall och resonerar klokt, personligt och utförligt kring var och en av dem. Vilken eller vilka – kanske samtliga? – ligger bakom det faktum att Romarriket förändras till oigenkännlighet, det ”försvinner”.

Ahlander konstaterar ganska snart att man inte kan peka på *en* orsak till att det romerska imperiet går under. Kristendomen kan ha verkat samhällsomstörtande i och med att den riktade sig till de som stod längst ner på samhällsstegen: slavarerna. Det romerska imperiet var ett samhälle som byggde på slavarbete, föraktet för kroppsarbete satt djupt hos de romerska medborgarna. Revolutionärt var också att kristendomen gick in för att förstöra mycket av det antika kulturarvet sedan alla andra religioner utom kristendomen förbjöds år 380. Ahlander liknar detta närmast vid den fanatism som i våra dagar kan förekomma hos vissa muslimska fanatiker.

Att germanska intrång in på romerskt område legat bakom Roms nedgång har länge varit en omhuldad teori. Inte helt felaktig men naturligtvis inte den enda orsaken till Roms fall. Faktum är att germanska hövdingar gärna försökte leva upp till olika romerska ideal i sin livsstil.

Att klimatförändringar och miljöförstöring liksom sjukdomar och epidemier skulle ha lagat bakom romarrikets nedgång är relativt nya, men högst relevanta, tankar. De olika pestvägor

som svepte över medelhavsområdet minskade drastiskt befolkningen. Den värsta skall ha varit den justinianska pesten på 500-talet då uppskattningsvis 250 000 personer av Konstantinopels 300 000 invånare dog. En minskande befolkning ledde otvivelaktigt till att statens inkomster minskade och att skatterna höjdes.

Just ekonomin som orsak till Roms fall uppehåller sig Ahlander, med rätta, vid. Rom må ha varit ett väldigt välde men dess ekonomi sköttes synnerligen primitivt. Någon statsbudget existerade uppenbart inte. Skatteintäkterna skulle gå till armén och till kejsarfamiljen, låt vara att kejsarfamiljen därefter bekostade stora spektakel, gladiatorspel med mera, åt folket, liksom att kejsaren stod bakom utdelning av spannmål och andra livsmedel åt obemedlade.

Att ”Dekadens och samhällsförfall” skulle vara orsak till Roms fall säger Ahlander är den mest svårbegripliga av alla orsaker som lagts fram. Kanske därför att *dekadans* för oss ger helt andra associationer än de som avses. Här menas helt enkelt att romarna tycktes medvetna om att samhället höll på att förfaras och att allt hade varit bättre förr. Idealen låg inte, som i vår tid, i framtiden utan i historien. Allt ansågs hade bara blivit sämre. Samtidigt gör Ahlander den intressanta reflexionen att så har det också blivit nu. Vi har nått gränserna för en ständig tillväxt. Tidigare kunde samhällen växa på andra samhällens bekostnad. Nu ”växer alla samhällen på jordens bekostnad”.

Gick då Rom under? Svaret på den frågan är både ja och nej. Naturligtvis finns inte det Rom kvar som fanns för 2000 år sedan. Längre levde det emellertid kvar i öster. Den siste västromerske kejsaren avsattes av germanen Odovakar år 476 men inte förrän 1453 föll emellertid den siste bysantinske, det vill säga östromerske, härskaren.

Genom tiderna har det gjorts åtskilliga försök att återföda antikens Rom: från den så kallade Karolingiska renässansen på 800-talet, över det vi kallar ”renässansen” på 1400- och 1500-talen, genom 1700- och 1800-talens lån vad gäller statsskick och konst fram till vår tids fäbless för antikens arkitektur.

Det är en tänkvärd och intressant bok Dag Sebastian Ahlander har skrivit – inte minst därför att han anknyter till vår egen tid, inte bara på ett rent personligt plan. Han uppfattade, när han som pojke kommer till Washington på 1950-talet, staden som en efterträdare till Rom. Senare ser han tydliga paralleller mellan hur den sovjetiska ekonomin kollapsade på 1990-talet och hur den romerska ekonomin så småningom föll samman.

Just Ahlanders sätt att binda samman nu och då gör att man kan hoppas att också de som tycker att gammal historia är obegriplig och mossig och absolut ingenting som nutiden kan lära sig någonting av kan komma att tycka att också antiken är intressant. Det var länge sedan Rom gick under men att stater går tillbaka sker också nu. Och då, skriver Ahlander, står alltid ”Andra folk och samhällen ... beredda att ta över”. Kanske blir det, skriver han, ”det islamistiska Turkiet”, Ryssland eller Kina.

Finns det ingenting att klaga på hos Ahlander? Nej, knappast. Det blir lite smågnäll. Rom fick yrkesarméer redan omkring 100 f.Kr. och inte långt senare. De romerska siffrorna är uppåt väggarna: C betyder 100 och inte 50 och M står för 1000. Och nog var det fikonlöv, inte eklöv, som mera pryda efterkommande skylde de antika statyernas mera privata delar med.

Bagateller! Som inte skall hindra någon, också i vår tid, att ta tag i boken om Romarrikets undergång och få någonting att fundera över.

Eva Queckfeldt

ANTONY BEEVOR

RYSSLAND:

Revolution och inbördeskrig 1917–1921

Historiska Media 2022

Den engelske militärhistorikern Antony Beevors digra böcker om andra världskrigets vändpunkter har bara på svenska sålts i över en halv miljon exemplar och översatts till ett 30-tal språk. Trots en populariserande framställningsform har författaren vunnit erkännande i historiska fackkretsar och tilldelats två hedersdoktorat i England. I sin senaste bok, inte oväntat på över 600 sidor, lämnar Beevor andra världskriget och skildrar Rysslands dramatiska, blodiga och grymma historia från mars- och oktoberrevolutionerna 1917 till ett blodigt inbördeskrig som fyra år senare slutade med upprättandet av Lenins proletära diktatur och Sovjetunionens tillkomst; en av de mest avgörande händelserna i modern historia.

Beevor lämnar inte något åt slumpen vilket inte minst framgår av den imponerande notapparaten och personregistret. Han behärskar inte ryska men har fått hjälp i sina arkiv- och källforskningar av amerikanska, engelska, polska, ryska och amerikanska forskare.

Att de första revolutionerna, efter franska revolutionen 1789, inträffade i Ryssland bryter mot Marx förutsägelse att proletariatet allra först skulle resa sig i de mest utvecklade ekonomierna. Det förrevolutionära Ryssland var ett feodalt samhälle, som inte följt med i den europeiska moderniseringen från 1700-talets senare del. Tsardömet var i själva verket politiskt, industriellt och socialt outvecklat. Tsar Nikolaj II yttrade, tillfrågad vid en middag av hertigen av Marlboroughs hustru Consuelo Vanderbilt, om möjligheten att införa ett demokratiskt styre i Ryssland: ”Vi ligger tvåhundra år efter Europa i utvecklingen av våra politiska institutioner. Ryssland är fortfarande mer asiatiskt än europeiskt och måste därför styras av en autokratisk regering”.

Bönderna, mestadels analfabeter, hade frigivits från livegenskapen 1861 och framlevde sina liv som statare eller arrendatorer på adelsgodsen. Hälsoläget bland bondemassorna var katastrofalt. Tre av fyra bondpojkar ratades för militärtjänst på grund av dålig hälsa. Planerade jordreformer genomfördes aldrig. Ur godsägarklassen rekryterades officerarskasten, tsarens främsta stöd, som bar uniform även som civila och tilläts att slå soldaterna i ansiktet. Den begynnande industrialiseringen ökade inflyttningen till städerna. Sankt Petersburgs befolkning steg från en miljon år 1900 till tre miljoner 1916. Förhållandena i fabrikena var förfärliga, närmast en sorts urban livegenskap. Strejker var förbjudna. Tuberkulos och könssjukdomar spreds på ungkarshotell och hyreskaserner. För städernas trasproletariat var tillvaron värre än något som skildrats av Dickens och Zola.

På grund av livsmedelsbrist i Sankt Petersburg, 1914 omdöpt till Petrograd, förekom i bör-

jan av 1917 hungerupplopp och våldsamheter. Soldater från huvudstadens regementen vägrade att lyda order. Fångarna i Peter-Pauls-fästningen frigavs och folkmassorna rev ner tsarismens symboler från de offentliga byggnaderna. Nikolaj II tvingades abdikera och lämnade Petrograd med tåg. Dumaoppositionen tillsatte ett styrande permanent utskott, som konstituerade sig som ”provisorisk regering”. Marsrevolutionen var därmed inledd. De demokratiska ententeländerna erkände omgående omvälvningen, särskilt som den nya regeringen, från juli ledd av advokaten och socialistrevolutionären Aleksandr Kerenskij, vidhöll att Tyskland måste besegras.

Enligt Marx skulle en borgerlig revolution föregå den socialistiska. Verkligheten blev en annan. Kerenskij's provisoriska regering, som bestod av både borgerliga liberaler och socialister, fick snart konkurrens av Petersburgs sovjet ledd av Vladimir Lenin, som i april med tåg tillsammans med ett trettiotal andra bolsjeviker återkommit från landsflykten i Schweiz. Under resan genom Tyskland hade de militära myndigheterna tilldelat Lenin diplomatisk immunitet eftersom tyskarna räknade med att han skulle fördjupa den revolutionära splittringen i Ryssland och göra landet militärt maktlost.

Under september ökade stödet för bolsjevikerna bland Petrograds fabriksarbetare och soldater. I oktober tog bolsjevikerna under Lenins makten, inte genom en revolution utan snarare genom en statskupp mot dumamajoritetens vilja. Kerenskij tvingades fly förklädd till matros. 1918 hamnade han i Paris och från 1940 i New York. Han skrev böcker om revolutionstiden riktade mot bolsjevikerna och höll föredrag i radio och vid universiteten. 1970 avled han 89 år gammal. De ledande bolsjevikerna i Petrograd blev ”folkkommissarier” i en ”Arbetar- och bonderegering” med Lenin som ordförande. Andra ledamöter var Leo Trotskij, Josef Stalin och Alexandra Kollontaj. Trotskij och Stalin kom att slåss om makten efter Lenins död 1924. Motsättningarna dem emellan var oöverstigliga. Den mer intellektuelle Trotskij betraktade Stalin som en obildad georgisk gangster. Stalin gick segrande ur striden och lät 1940 en NKVD-agent yxmörda den landsflyktige Trotskij i Mexico City. Alexandra Kollontaj, internationellt känd som feministisk författare, blev 1930 Sovjetunionens sändebud i Stockholm från 1943 med ambassadörs rang. Madame Kollontaj kom att spela en viktig roll när vapenstillstånd inträdde mellan Finland och Sovjetunionen i september 1944.

Den lilla styrande bolsjevikeliten av kommissarier utgjorde ett fåtalvälde och hade ingen folkmajoritet bakom sig utan ansåg sig utöva makten i proletarietets namn och att de företrädde folkets verkliga vilja. I sina egna skrifter hade Lenin förkunnat att ledningen borde förankras i en strängt disciplinerad elit. Från mars 1918 kallade sig bolsjevikerna för ett kommunistiskt parti.

Bolsjevikerna tillät endast egna tidningar och de var många. Det ryktades om att de finansierats med tyska pengar. Inga andra partier tilläts. Den ortodoxa kyrkans egendom konfiskerades. Kyrkor och kloster stängdes eller förvandlades till museer. All religionsundervisning förbjöds. Terrorn såg Lenin som politikens främsta vapen. Den kom att utövas av de röda garderna men främst av Tjekan, den hemliga polisen och föregångare till KGB. Lenins oktoberrevolution var i själva verket ett inbördeskrig mellan den vita armén, ledd av gamla tsargeneraler, och Röda armén, grundad av Trotskij i januari 1918.

De kontrarevolutionära styrkorna nådde vissa framgångar fram till sommaren 1919 då de hotade både Petrograd och Moskva. De vita behärskade länge de sydryska stäpperna genom sitt kavalleriövertag och ett tidvis lyckosamt samarbete med don-kosackerna. Slutstriderna stod på

Krim 1920–21 där svartahavsflottans chefamiral Aleksandr Koltjak, självutnämnd rysk riksföreståndare, sommaren 1921 tillfångatogs och arkebuserades av bolsjevikerna. Baronerna och generalen Pjotr Wrangel höll på Krim stånd mot bolsjevikerna till november 1921 då han flydde till Bryssel och sannolikt giftmördades där några år senare.

De vita gav ofta prov på människans sämsta sidor. Tillfångatagna rödgardister sköts saklöst. Men som Beevor skriver ”när det gäller hänsynslös omänsklighet, då var bolsjevikerna oslagbara”. Tusentals sköts av bolsjevikerna enbart som gisslan, en praxis sedan flera hundra år tillbaka okänd i Europa. Bestialiska mord ägde rum som när tsaren, tsarinnan och deras fem barn jämte tjänare på Lenins order sköts av retirerande bolsjeviksoldater i Jekaterinburg den 17 juli 1918. När matroserna i Kronstadt i Finska viken i februari till mars 1921 protesterade mot att bolsjevikerna dominerade i sovjeterna stämplades de som småborgerliga och sköts ner i tusentals. De hade hotat med en ny revolution från yttersta vänstern liksom när hébertisterna opponerade sig mot Robespierre. Terrorn drabbade alltså revolutionärerna själva i Ryssland i lika hög grad som bourgeoisien. Den fortsatte på 1930-talet med Stalins utrensningar.

Antony Beevor har skrivit en imponerande bok. Ändå önskar man att beskrivningen ibland bantats till förmån för mer analyserande och jämförande perspektiv. Varför inte några jämförelser med de tre andra röda upproren efter första världskriget: den bayerska folkrepubliken, Béla Kuns proletära diktatur i Ungern och arbetarupproret i Finland? Man saknar också helt anknytning till den historiesociologiska forskning om revolutioner som företräts främst av amerikanen Charles Tilly i boken *European Revolutions* (1993).

Lars-Göran Tedebrand

LARS ERICSON WOLKE & ANNASARA HAMMAR

SJÖMAKT OCH SJÖFOLK:

Den svenska flottan under 500 år

Nordic Academic Press 2022

År 2022 firade den svenska flottan sitt 500-årsjubileum. Den 7:e juni år 1522 seglade nämligen en flotta, som Gustav Vasa hade köpt på kredit från Lübeck, in i Slätbaken i Östergötland. Flottan fick sedan en avgörande betydelse för att Gustav Vasa senare lyckades erövra Stockholm och kunde ta makten över rikets viktigaste stad. Detta datum är en lämplig utgångspunkt för firande, men som för de flesta jubileer går det att finna en förhistoria. Redan Sten Sture den äldre hade haft egna skepp och också de danska unionskungarna hade flottstyrkor. I äldre tider kan man nämna vikingatågen och ledungen. Men trots detta är nog 1522 det bästa märkesår vi kan välja om vi vill ha någon bestämd tid för att fira den svenska flottans födelse.

Med anledning av detta jubileum har Sjöhistoriska samfundet givit ut boken *Sjömakt och sjöfolk: den svenska flottan under 500 år*. Författare är Lars Ericson Wolke och Annasara Hammar, båda väl meriterade för denna uppgift. De har skrivit separata kapitel under sina egna namn.

Traditionell militärhistoria har mest sysslat med de rent militära uppdragen, med fokus på själva slagen. Denna del av historien får också sin rättmätiga plats i denna bok, men den innehåller så mycket mer. Vi finner här det taktiska och strategiska sjömilitära tänkandet, men också information om råvaror, manskap och mycket annat som är kopplat till den svenska flottan. På så sätt är boken ett exempel på det man brukar benämna ”Den moderna militärhistorien”, där det militära sätts in i sitt samhälleliga och sociala sammanhang.

Strängt taget är det inte många sjöslag som vi möter under denna 500-åriga historia. Vanligast var de under det nordiska sjuårskriget, skånska kriget på 1670-talet och Gustav III:s ryska krig. Det är dessa slag som skapat våra ”sjöhjältar” som Klas Kristersson Horn (d. 1566) och de kända sjöslagen, som de under Gustav III:s ryska krig, med Viborgska gatloppet, där högsjöflottan med nöd och näppe räddades undan, och Svensksund, den svenska skärgårdsflottans största seger.

Efter det nordiska sjuårskriget ser vi inte många sjöstrider förrän vi kommer fram till efter mitten av 1600-talet. Detta innebär inte att flottan inte spelade någon militär roll, snarare tvärtom. Den var väsentlig för att hålla Sveriges förbindelser mot Tyskland öppna under det trettioåriga kriget. Man kan säga att det var bättre för en flotta att uppehålla en hegemoni inom ett område än att behöva kämpa om den i riskfyllda och osäkra sjöslag.

1670-talets krig med Danmark visade hur känsligt Sverige var för danska anfall så länge som flottans huvudbas var Stockholm, där det dröjde mycket längre innan vintern släppte sitt grepp. När flottan kunde löpa ut var den danska redan under fulla segel. Lärdomarna från kriget ledde till en av de största förändringarna i svensk militär planering, genom att flottan placerades i den nybyggda staden Karlskrona, som helt och hållet byggdes för flottans behov.

Nu var man bättre skyddad mot danska angrepp, men i gengäld öppnades flanken österut. Så länge Ryssland inte hade nått havet var detta inget större problem, men på 1710-talet visade det sig vilka svårigheter de ryska galärflottorna kunde skapa. En mängd städer, slott och byar längs den svenska Östersjökusten sattes i lågor, när de hastigt anlända ryska galärerna lika hastigt seglade vidare.

Någon direkt lösning på detta problem kom inte förrän beslutet fattades att bygga den stora fästningen Sveaborg utanför Helsingfors vid mitten av 1700-talet. Detta kan sägas vara den andra stora förändringen i svensk marinstrategisk planering, i och med att det nu stationerades en ny flotta även i den östra riksdelen. Det rörde sig här om en annan typ av flotta, bestående av roddbara fartyg, galärer, som passade bättre för Skärgårdshavets trånga farvatten. Det var sådana sjöstyrkor som också ryssarna hade specialiserat sig på. En del av skärgårdsflottan förlades till Stockholm.

Den taktik som användes är intimt förbunden med den tekniska utvecklingen. Under medeltiden och in på 1500-talet var sjöslag mest att likna vid handgemäng på flytande objekt. Fiendefartyget töjdes fast varefter infanterister sändes över för att nedkämpa besättning och soldater på det andra fartyget. Efter väl förrättat värv kunde detta sedan införlivas i den egna flottan.

Med det allt effektivare sjöartilleriet förvandlades fartygen till artilleriplattformar. Nu blev strävan i stället att skjuta sönder och sänka fiendens fartyg – om det inte dessförinnan hade satts ur stridbart skick så att det kunde beslagtas för eget bruk. Nu byggdes fartyg med flera kanondäck för att få så stor eldkraft som möjligt. Skeppet *Vasa* är ett exempel på detta, där de många och tunga kanonerna medförde att fartyget blev extremt rankt. När fartyget väl hade börjat ta in vatten genom kanonportarna gick det inte längre att räta upp, utan gick i stället till botten.

På 1800-talet kom flera tekniska innovationer, som helt förändrade sjökrigföringens villkor. Hammar lyfter fram fyra viktiga förändringar under denna tid. Ångmaskinerna medförde att fartygen blev oberoende av gynnsamma vindar. De började tillverkas av järn och stål och utvecklingen inom stålindustrin medförde också att artilleriets räckvidd, träffsäkerhet och verkningskraft blev större. För det fjärde kom nya vapen, som minor och torpeder, som ökade slagkraften även hos små örlogsfartyg. Den genomgående sjömilitära diskussionen genom hela århundradet handlade om man skulle bygga ett fåtal dyra och slagkraftiga stora fartyg, eller mindre och snabba. Krimkriget hade visat på artilleriets betydelse medan det amerikanska inbördeskriget hade visat att även små fartyg kunde vara effektiva i strid.

Förändringarna fortsatte under 1900-talet. Under mellankrigstiden utvecklades flygstridskrafterna. Deras ökade förmåga och rädslan för kärnvapen medförde att man efter andra världskriget satsade på mindre fartyg, samtidigt som dessa spreds ut. Örlogsbasen i Muskö byggdes ut med stora underjordiska utrymmen där fartygen kunde gömmas och underhållas.

Under slutet av det kalla kriget sattes flottan på prov genom de främmande ubåtar som

många menade sig finna i svenska vatten. För Lars Ericson Wolke är det uppenbart att det verkligen rörde sig om sovjetiska ubåtar.

Bokens avslutande hundra sidor behandlar det som kallas den marina infrastrukturen. Här möter vi hur man fick fram ek, kanoner och andra resurser som krävdes för fartygens byggande och utrustning, hur manskapet rekryterades, försörjdes och utbildades och hur lotsar, fyrrar och sjökort blev allt viktigare för fartygens navigering. Vi möter de dagliga rutinerna, där arbetet utgjordes av transporter, patrulleringar, vakthållning och, kanske främst, av underhållsarbete. Här görs också en sammanställning av flottans fartyg under denna långa period. Denna är nyttig som en sammanfattning men samtidigt litet ”träig” att läsa. Avslutningsvis ger Ericson Wolke oss en genomgång av det sjöstrategiska tänkandet och dess förändringar under denna långa 500-årsperiod.

Sjömakt och sjöfolk är väl värd att läsa, även om den ibland kan upplevas som litet väl späckad med faktauppgifter. Den kan mycket väl fungera som en uppslagsbok om man vill veta mer om något krig eller finna andra uppgifter om flottan, men detta försåras av att boken saknar register. Boken är skriven före kriget i Ukraina och Sveriges Natoansökan. Erfarenheterna från detta krig har därför inte kunnat integreras, men sänkningen av robotkryssaren *Moskva* och attacken på den ryska flottbasen Sevastopol på Krim visar att även stora flottor kan vara känsliga för riktade attacker. Det kommer att bli intressant att se vilka lärdomar som dras av detta i framtiden och vilken roll den svenska flottan kommer att ha i Natos militärstrategiska tänkande!

Jan Samuelson

HENRIK BERGGREN

SPANSKA INBÖRDESKRIGET 1936–1939

Historiska Media 2022

Det ovanligt grymma inbördeskrig som utspelade sig i Spanien åren 1936–1939, har genererat omfattande forskning under årens lopp. Kriget har undersökts ur alla möjliga perspektiv. Hur kommer det sig att just denna tragedi har väckt ett sådant enormt intresse? Till viss del beror det säkert på den speciella tragik som ett inbördeskrig innebär. Alla krig är förstås hemska, men det ligger ändå något särskilt sorgligt i tanken att grannar, som levt i många år i sämja, plötsligt vänder sig mot varandra i oförsonligt hat, eller att bröder, i bokstavig mening, hamnar på olika sidor av striden. Vi har sett fenomenet gång på gång på olika ställen runt om i världen; i länder som USA, Finland, Irland, och Rwanda, för att bara nämna några exempel.

En bidragande orsak till min personliga fascination för kriget, utgjorde den person som under mitten av 1980-talet var min stora litterära idol. Jag talar om den brittiske författaren Eric Blair, eller George Orwell som var det namn han blev känd under. Under en period försökte jag läsa i princip allt som han skrivit. Något som i detta fall är fullt möjligt, då hans karriär ju blev synnerligen kort på grund av hans allt för tidiga bortgång. Särskilt imponerades jag av den undersökande typ av journalistik som han utövade bland exempelvis diskpacklare i Paris och London och gruvarbetare i Wigan Pier.

När spanska inbördeskriget bröt ut i juli 1936 anmälde sig Orwell som frivillig till den lilla socialistiska gruppen POUM (*Partido Obrero de Unificacion Marxista*), en grupp som av Stalinrogna kommunister i föraktfull ton benämndes som ”trotskistisk”. Sin medverkan i kriget dokumenterade Orwell i den klassiska boken ”Hyllning till Katalonien”. Denna bok utgjorde en stor inspirationskälla då jag under mina tidiga studieår skrev två uppsatser i historia om spanska inbördeskriget. Den första behandlade de frivilligas insatser under kriget, främst på den republikanska sidan. Den andra tog upp frågan om den tyska interventionen i kriget.

Min tanke var nu att fullborda arbetet med en ambitiöst upplagd uppsats med fokus på de inre stridigheter som uppstod inom de republikanska styrkorna i maj 1937. I stället rekommenderades jag att inrikta mig på ett annat forskningsområde, den lokala och regionala tidningspressen. Vissst sved det något att tvingas ge upp mitt drömmämne. Det var dock en snabbt övergående känsla. I efterhand är jag mycket tacksam för detta, eftersom det gav mig möjligheten att fördjupa mig i ett givande och intressant ämne under flera decennier.

Även om spanska inbördeskriget inte blev en konkret del av min forskargärning, har jag ändå försökt att hålla mig uppdaterad kring den aktuella forskningen inom området. Denna

forskning är oerhört omfattande. Inte minst av denna anledning känner jag att Henrik Berggrens bok fyller en god funktion som introduktion till ämnet. Detta verkar också ha varit hans huvudsakliga ambition. Han gör inte anspråk på att komma med några nya tolkningar och perspektiv. Boken är huvudsakligen kronologiskt upplagd, men de olika kapitlen har samtidigt en inbyggd tematik, som på ett belysande sätt visar på de mer allmänna linjerna i krigets utveckling. Invävt finns också små korta berättelser om svenskar som på olika sätt var involverade i kriget, antingen som frivilliga i stridande enheter eller som journalister och diplomater.

Om det är något som man möjligtvis kan sakna är det en inledande, mer sammanhållen diskussion, kring den otroligt komplicerade bakgrunden till krigets utbrott. Där finns de regionala skillnaderna mellan landets olika provinser, från det agrara Andalusien till industriella områden som till exempel Katalonien, den politiska splittringen, inte minst *inom* den republikanska sidan, den stora betydelsen av institutioner som militären och den katolska kyrkan. Listan kan göras längre. Allt detta finns förvisso med i framställningen, men splittrat på olika ställen. Kanske hade det funnits en pedagogisk poäng med en mer utvecklad diskussion kring dessa komplexa frågor i en mer sammanhållen form.

Som vanligt, när det gäller Henrik Berggren, är texten mycket välskriven och intresseväckande. Han lyckas bibehålla en god balans som gör att framställningen blir saklig, men aldrig tråkig, och engagerande utan att bli naivt romantiserande. Under kriget gjorde sig båda sidor skyldiga till fruktansvärda övergrepp. Dessa skildras utan tillrättalägganden eller försök till rättfärdigande av någondera sidas agerande. Överlag vinnlägger sig Berggren om att göra de komplicerade händelseförloppen begripliga, vilket väcker frågor som ger läsaren incitament att söka fördjupad kunskap. Kort sagt utgör boken en utmärkt introduktion till detta fascinerande ämne.

Per-Olof Andersson

FREDRIK THOMASSON

SVARTA SAINT-BARTHÉLEMY: Människoöden i en svensk koloni 1785–1847

Natur och Kultur 2022

Precis som undertiteln till Fredrik Thomassons bok *Svarta Saint Barthélemy: människoöden i en svensk koloni 1785–1847* antyder är det individer och människoöden som är utgångspunkten för att beskriva slavsamhället i den svenska kolonin i Västindien. Genom att lyfta fram de enskilda individernas livsöden lyckas Thomasson på ett nyanserat och djuplodande sätt belysa och illustrera de strukturer som styrde tillvaron för människorna i kolonin.

Thomasson tar avstamp i det arkivmaterial som återfinns i *Fonds suédois de Saint-Barthélemy*, arkivet som lämnades kvar i Gustavia 1878 och som från 1971 förvaras i franska nationalarkivets kolonialavdelning. Arkivet, med rättsprotokoll, har inte intresserat historiker förrän under senare decennier. Thomasson har även använt andra källor såsom Gustavias jordebok, reseskildringen av Bengt Euphrasés från 1795 och anteckningar från 1788 av läkaren Christopher Carlander. Även den svenska anpassningen av den franska slavlagen är en central källa i boken.

Arkiven från slavrättegångar i franska Martinique är inte bevarade för eftervärlden och i de engelska kolonierna nämndes inte slavar vid namn i protokollen. Detta lyfter Thomasson fram som bevis för hur låg status förslavade människor hade i kolonierna. Genom boken framkommer att slaveriet i den svenska kolonin skilde sig från slaveriet i de brittiska och franska kolonierna där plantageslaveriet innebar ett enormt lidande för slavbefolkningen. Thomasson menar inte att slavsamhället i den svenska kolonin på något sätt mildrades av moraliska eller ideologiska övertygelser, utan enbart på grund av att förutsättningar för att driva plantagejordbruk inte fanns på den svenska ön.

Slavlagen ger värdefull information om det samhälle Thomasson beskriver och maktrelationer som gällde där. Hudfärgen man definierades utifrån var avgörande för ens juridiska rättigheter och avgörande för vilken lag man dömdes utifrån. Thomasson låter lagen illustrera den rättsosäkerhet, rasism och inte minst det fysiska våld som svarta, icke-fria, personer riskerade att utsättas för. Eftersom slavar inte hade rätt att äga något kunde de inte dömas till böter och på grund av levnadsvillkoren var tvångsarbete redan ett givet tillstånd. Kroppsstraff var därmed det straff som slavlagen föreskrev. Då slavar betraktades som egendom eller varor innebar det att ägaren behövde ersättas om en slav fängslades eller dömdes till döden. Kroppsstraff, i form av piskning, kunde även slavägaren utfärda, dock inte fler än 29 rapp.

Ett av de första rättsfall som Thomasson presenterar är fallet med tvätterskan Suzannah,

som misshandlats så svårt av sin ägare att grannarna rapporterar misshandeln till domstolen. Läkaren som undersökte Suzannah konstaterade att hon var så illa tilltygad att det var tveksamt om hon skulle överleva. I detta fall var det hustrun till slavägaren som låtit en annan slav utföra misshandeln och piska Suzannah med ett tjockt rep. Slavägarna fördömdes och straffades genom att Suzannah konfiskerades. Suzannah sattes i arresten och såldes vidare till en annan ägare på en annan ö.

Suzannah var född i Afrika. Hon hade sålts till en slavägare som misshandlade henne och utvisades därefter, såld till en ny ägare. Hennes historia har, tillsammans med alla andra slavars historia, tidigare klumpats ihop till *slavarnas historia* eller *slaveriets historia*. Den stora behållningen med Thomassons skildring av slaveriet i den svenska kolonin är att han genom enskilda livsöden, med namngivna personer, synliggör levnadsvillkor för slavarne. Han nyanserar också bilden genom att visa att slaven inte enbart var slav: Slaven hette Suzannah och var tvätterska. Han hette Jean Pierre och var barberare. Hon hette Jenny Bruzette och fick en dotter med Guvernör Rosenstein. Hon hette Bella Haddock och ordnade danstillställningar. De namngivna personerna i boken är många och alla får de sina historier berättade på ett sätt som visar hur djupt orättvist samhället som de levde i var.

En annan behållning av Thomassons bok, som är minst lika viktig, är åskådliggörandet av hur de vita i slavsamhället betraktade sin position och samhällets maktstruktur som given och självklar. Det fanns i och för sig röster som höjdes i protest mot slaveriet redan innan avskaffandet av slaveriet blivit en storpolitisk fråga för såväl nationer som personer, men slavsamhället tycks överlag ha setts som av naturen givet: ”Slaveriet var djupt orättvist och våldsamt, men slavlagarna var inom detta system rationella. Det är först när man förstår hur rättssystemet fungerar – och här inbegrips både statens straff och slavägarnas godtyckliga hanterande av den svarta befolkningen – som man inser dess centrala roll i att upprätthålla den svarta befolkningens underkastelse.”

Svarta Saint-Barthélemy: människöden i en svensk koloni 1785–1847 är en viktig bok. Perioden kan tyckas vara en parentes i den svenska historien, men sett i ett större och bredare perspektiv, där de långa linjerna synliggör formuleringar kring dagens konflikter, orättvisor och problem, är denna del av historien nödvändig. Sverige behöver också ett postkolonialt perspektiv på sin historieskrivning: ”Den svenska kolonin har drabbats av dubbel glömska: en minnesförlust när det gäller koloniala missgärningar mot den svarta befolkningen – men också av den tid då Sverige trots sina ambitioner misslyckades med att bli en betydande kolonialmakt”.

Svenska staten, kungen, svenska kyrkan och enskilda svenska medborgare var en del av den internationella slavhandeln. Och även om de svenskhandlade och svenskägda slavarne procentuellt var få, så var Sverige del av ett sammanhang, ett förhållningssätt och ett språk som rationaliserade en makthierarki där ett folk var givet att dominera och ett annat underkastas. Thomassons åskådliggör detta och ger en viktig nyckel för att kunna se hur det präglade samhället in i vår tid, något som är nödvändigt för att inte återupprepa och föra vidare historiska övergrepp.

Lo Söllgård

LARS ERICSON WOLKE

SVENSKAR I KRIG FÖR DANMARK 1848–1864

Historiska Media 2022

Lars Ericson Wolke är en av landets mest framträdande militärhistoriker och har skrivit ett flertal böcker i ämnet. Den senaste, *Svenskar i krig för Danmark 1848–1864*, behandlar de båda slesvigska krigen. Det första utkämpades 1848–1851 och kallas i dansk historieskrivning treårskriget. Det andra rasade under några intensiva månader 1864 och benämns ofta dansk-tyska kriget eller i Danmark kort och gott 1864. Kriget fick så omvälvande konsekvenser för landet att själva årtalet kommit att representera kriget och dess följder.

Krigsutbrottet 1848 var en direkt följd av den revolutionsvåg som sköljde över Europa inklusive Danmark och det tyskspråkiga området. Liberala idéer kombinerades med nationalism. Ett etnisk avgränsat folk skulle styra sig självt inom de ramar konstitutionen satte upp. För Danmarks del handlade oroligheterna om Schleswig-Holsteins förhållande till det danska kungariket. Ribebrevet från 1460 gjorde den danske kungen till hertig av både Schleswig och Holstein som tillika var förenade genom en personalunion. Hertigdömena utgjorde således inte en del av Danmark, utan var endast dynastiskt kopplade till det danska riket. När nationalismen växte sig stark under 1800-talets mitt framstod detta som alltmer otidsenligt. Danmark avskaffade enväldet och försökte via en gemensam författning knyta det delvis danskspråkiga Schleswig till sig. Samtidigt överläts det helt tyskspråkiga Holstein åt Tyska förbundet. Freden 1851 löste ingenting. Formellt förblev allting oförändrat, men under ytan pyrde missnöjet och motsättningarna fördjupades. Detta utmynnade i en ny väpnad konflikt 1864.

Detta är utgångspunkten för historien om de svenska soldater som stred för Danmark mellan 1848 och 1864. Författaren växlar på ett föredömligt sätt mellan den internationella nivå och stormaktspolitiken, beslutsfattandet på nationell nivå i Danmark och Sverige och slagfältsnivån. De enskilda soldaternas öden sätts in i ett större sammanhang, vilket gör boken mycket läsvärd. Texten är föredömligt fri från detaljerade stridsskildringar från något enskilt skyttevärn som saknar betydelse för helhetsbilden. Författaren fokuserar istället på enskilda människooöden, vilket gör boken intressant även utanför militärhistorikernas förhållandevis snäva krets.

Striderna under det första slesvigska kriget kan delas in i tre faser med två mellanliggande vapenvilor. I de båda inledande faserna stod danska trupper mot tyska förband från främst Preussen medan den avslutande fasen utgjorde något av ett inbördeskrig. Danmarks nyuppsatta värnpliktsarmé ställdes mot milisförband från Schleswig-Holstein. De svenskar som deltog i striderna var frivilliga i dansk uniform och under danskt befäl. Det fanns inga speciella frivilligförband, utan svenskarna placerades där de behövdes. Inledningsvis var det främst studenter

som sökte sig till dansk tjänst. Här gör Ericson Wolke tydliga kopplingar till den framväxande studentskandinavismen. Unga män kände en plikt att ställa upp, inte främst för Danmark, utan snarare för den skandinaviska enheten. Det gällde att hjälpa ett broderland i nöd. Fagra tal och punschdrickande var inte tillräckligt. Med tiden ökade inslaget av yrkesmilitärer i de frivilligas skara. Förmodligen ville de skaffa sig kunskaper om det moderna kriget. Att närmare fastställa de frivilligas motiv för att söka sig till den danska armén är naturligtvis omöjlig, vilket författaren också påpekar. Han väljer istället att närmare gå in på två individer, studenten Gustaf Envall och officeren Carl Fredrik Wilhelm Gripenberg. De båda porträtteras ingående i ett separat kapitel.

Utöver de frivilliga engagerades svenska soldater under svensk flagg. Ericson Wolke presenterar på ett överskådligt sätt det politiska spelet mellan Sverige och Danmark och oenigheten mellan kung och regering på den svenska sidan. Skulle Sverige ställa upp för Danmark? Olika alliansplaner diskuterades. Resultatet blev att svenska förband sändes till Fyn för att kunna sättas in i strid samtidigt som fler soldater fanns mobiliserade i Skåne.

En svensk inblandning i krigshandlingarna blev aldrig aktuell. Däremot sändes en svensk styrka till Schleswig för att hålla isär de stridande under den andra vapenvilan. Ericson Wolke betecknar detta som Sveriges första fredsbevarande insats, vilket låter fullt rimligt. Även här går författaren in på enskilda individer och konkreta problem.

Officerare hade i allmänhet lättare att umgås med personer ur de högre samhällsklasserna, som ofta var tysksinnade, medan manskapet föredrog den dansksinnade allmogen. I avsnittet om svenskarnas fredsbevarande insatser kommer författaren även in på förbandshistorik. Exempelvis skildras hur Södra skånska infanteriregementets fältbataljon mobiliserades inom ramen för indelningsverket. Soldaterna samlades på regementets mötesplats Tvedöra för att sedan marschera till Malmö. Där embarkerade soldaterna ångfartyget Hekla som tog dem till Haderslev för att avlösa systerförbandet Norringarna.

När striderna åter blossade upp 1864 deltog inga milisförband från Schleswig-Holstein, utan reguljära förband från Preussen och Österrike ställdes mot den danska armén. De svenska frivilliga placerades liksom tidigare ut vid flera olika förband. Dock fanns det ett intressant undantag i form av Strövkåren dit många svenskar kommenderades. Detta var ett tidigt jägarförband bestående av två kompanier under befäl av en dansk officer. Kårens ena kompani leddes av en svensk löjtnant. Förbandet hade sin förläggning i Assens på västra Fyn. Därifrån transporterades styrkan med båt till Jylland för att utföra diverse uppdrag bakom fiendens linjer. I slutskedet av kriget ombildades Strövkåren till en landstigningsbrigad baserad på Fyn med uppgift att slå en eventuell fientlig landstigning. Någon sådan kom aldrig. Kriget slutade med ett förödande nederlag för Danmark. Schleswig-Holstein gick förlorat tillsammans med knappt en tredjedel av befolkningen och en motsvarande andel av bruttonationalprodukten.

Wolke visar tydligt hur starkt stödet för Danmarks sak var i Sverige. Det fanns dock några som blickade bortom den då aktuella konflikten. På riddarhuset yttrade August von Hartmansdorff följande. ”Vi får ej glömma, att vårt släktskap sträcker sig till alla germanska folkstammar. Vi hava tillföre förstört våra krafter i strider inom Skandinavien. Skola vi nu bidra därtill, att de germanska folken ytterligare skola förblöda i strider mellan danskar och tyskar.” Han resonerade vidare. ”Kan icke den dag komma, då vi behöva Tysklands vänskap framför andras,

vare sig emot slaver eller galler.” Med tanken på Sveriges kommande inträde i NATO och det stundande samarbetet med bland annat både danskar och tyskar låter von Hartmansdorffs tankar väldigt framsynta.

Lars Ericson Wolkes utmärka bok ger en fördjupad förståelse av hur Sveriges utrikespolitik anpassades till de nya förutsättningar som rådde efter Napoleonkrigen. Arvfienden Danmark framstod inte längre som ett hot utan snarare som en allierad mot de framväxande stormakterna Preussen och Ryssland. På sikt visade sig den sistnämnda vara det största hotet. All historieskrivning som ger ett perspektiv på nuet är synnerligen förtjänstfull. Detta gäller i allra högsta grad Ericson Wolkes bok.

Stefan Håkansson

KENT ZETTERBERG

SVERIGE OCH HITLER 1939–1945: Ett bidrag till historien om Sverige och Tyskland under andra världskriget

Carlsson 2021

Kent Zetterberg har under en lång karriär som historiker återkommande studerat de svenska vägvalen 1939–1945, såväl inom projektet Sverige under andra världskriget, förkortat SUAV, som i andra sammanhang. I *Sverige och Hitler 1939–1945* har han samlat sex artiklar som på olika sätt behandlar krigsåren utifrån en svensk horisont. De två första artiklarna behandlar neutralitetsfrågan, både med utgångspunkt i krigsåren och med fokus på de senaste årtiondenas debatter med moraliska förtecken.

I några fall knyter Zetterberg samman då och nu, till exempel när han diskuterar utrikesminister Christian Günther och diplomater som Erik Boheman, Staffan Söderblom och Sven Grafström, vars västvänliga inställning är föremål för en längre text som uppvisar stora likheter med den biografiska artikel som Zetterberg skrev 2001 till antologin *Svenska diplomatprofiler under 1900-talet*. Hans slutsats är en tendens i sentida historieskrivning som utmärks av att de diplomater som hade ansvar för att upprätthålla kontakter med Tyskland ofta har klassats som ”eftergiftsmän”. De som däremot skötte kontakterna västerut har fått betydligt positivare eftermälen. Zetterberg problematiserar en sådan uppdelning. Sedan lång tid tillbaka har han tagit avstånd från moraliserande domslut över det förflutna. Det är en ståndpunkt som återkommer i *Sverige och Hitler 1939–1945*. Till exempel klargör han att det vore olyckligt att dra alla som hade en positiv inställning till det södra grannlandet över en kam. Det fanns betydande och betydelsefulla skillnader mellan de svenskar som var tyskänner i största allmänhet och de som var tyskbeundrare med en förkärlek för att hylla Adolf Hitler.

En annan fråga som är uppe till diskussion är februarikrisen 1942, då spänningarna längs gränsen mellan Sverige och det av Tyskland ockuperade Norge bidrog till ett ökat krigshot för svensk del. Zetterberg behandlar även utrikespolitiken under 1943 då de svenska relationerna till Tyskland försämrades samtidigt som inställningen till Sverige förbättrades i USA. Han avhandlar också debatten om ”Övervakningssverige”, vilken var livaktig såväl medan kriget pågick som under de första efterkrigsåren. En av flera intressanta historiografiska iakttagelser är Östen Undéns omskrivning av andra världskriget ur svensk synvinkel. I ett framgångsrikt försök att ändra tolkningen under de första efterkrigsåren påverkade han utformningen av Utrikesdepartementets vitböcker så att politiken 1940–42 utgjorde ett tydligt lågvattenmärke. Budskapet i

den officiella historieskrivningen var att ju längre kriget pågick, desto framgångsrikare bedrevs den svenska utrikespolitik som snart efter krigsslutet kom att bli intimt förknippad med Undén.

De läsare som vill ta del av resonemang om Sverige under andra världskriget som ställer tidigare resultat på ända bör välja en annan bok. Zetterberg lägger inte någon större möda på nytolkningar eller begreppspreciseringar. Han fortsätter i allt väsentligt att utgå från tolkningen att Sverige var en nation präglad av en småstatsrealism som påbjöd anpassning till de makter som var starkast för stunden. De främsta förtjänsterna med *Sverige och Hitler 1939–1945* återfinns i stället i den mestadels empirinära förståelsen av svensk politisk historia i en tid då utmaningarna för nationellt oberoende var högst påtagliga.

Ulf Zander

DICK HARRISON

TUSEN ÅR I UPPÅKRA:

En järnåldersmetropols uppgång och fall

Bokförlaget Forum 2022

År 1934 beslöts det att bygga ett prästlöneboställe i anslutning till Uppåkra kyrka mellan Malmö och Lund. Byggnaden uppfördes i närheten av två gravhögar från forntiden så det var uppenbart att fornlämningar kunde finnas bevarade i jorden. När utgrävningarna inleddes fann arkeologerna en stor boplats från järnåldern. Dessutom hittades en stenåldersgrav från cirka 2 000 f.v.t. samt enstaka fynd daterade till perioden kort efter istidens slut. Det dröjde emellertid till 1990-talet innan platsen började undersökas systematiskt.

Först 88 år efter upptäckten kom den första boken med ambitionen att ta ett samlat grepp om bosättningsens historia: Dick Harrisons *Tusen år i Uppåkra: en järnåldersmetropols uppgång och fall*. Järnåldersmetropolen har kommit att kallas Uppåkra efter det samhälle som finns där idag. Att det ursprungliga ortnamnet är okänt är av stor betydelse eftersom vi därmed inte vet om det vi kallar Uppåkra finns omnämnt i skriftliga källor under ett annat namn. Det innebär att författaren baserar sin framställning på arkeologiskt material och jämförelser med motsvarande platser i skrivna källor. Läget kompliceras ytterligare av att endast några få promille av Uppåkra har grävts ut. Bristen på tillförlitliga källor går som en röd tråd genom hela framställningen liksom författarens försiktighet i fråga om slutsatser. Det handlar om hypoteser, möjliga alternativ och det som engelsmännen kallar *educated guesses*. Ambitionen är att sätta in Uppåkra i ett större historiskt sammanhang.

Det som gör Uppåkra unikt är kontinuiteten. Bosättningen antas ha grundats 100 f.v.t., samma år som Julius Caesar föddes, och övergavs i början på 1000-talet. Birka (Mälaren) och Hedeby (nuvarande Schleswig-Holstein) existerade bara några sekel innan de övergavs. Birka var liksom Hedeby ett så kallat emporium, det vill säga ett kommersiellt centrum där varor tillverkades och köpmän drev handel. Även Uppåkra var ett emporium men verkar ha haft en fastare förankring i regionen. De omkringliggande gårdarna på den bördiga slätten hade någon form av anknytning till Uppåkra och säkrade dess försörjning. Det finns belägg för att en omfattande fjärrhandel förekom i Uppåkra. Mynt från romarriket, arabvärlden, perserriket, frankerriket och flera andra länder tyder på ett vitt förgrenat handelsutbyte. Dessutom har det grävts fram föremål som med säkerhet härstammar från avlägset belägna platser. Uppåkras hantverkare tillverkade varor för den lokala marknaden så väl som för försäljning på annan ort. Vem hantverkarna var och vilken ställning de hade är däremot osäkert. Keramik framställd enligt slavisk hantverkstradition men av lokal lera kan tolkas som att hantverkare från nordöstra Europa

flyttade till Uppåkra. Frågan är om det skedde frivilligt eller om det var slavar som förts dit med våld. Hantverkarnas status är svårt att fastställa. Handlade det om fria män som förtjänade sitt uppehälle genom att förse kunderna med varor de efterfrågade eller var det tvångsarbete? Harrison drar en parallell till Hedeby där hantverkarna var ofria. Trots detta försökte de i allmänhet inte fly utan stannade kvar och utförde sina sysslor. Det kan ha berott på att de fick beskydd av makthavarna, vilket var ett tungt vägande skäl i en tid då våld och rån hörde till vardagen. Möjligen rådde liknande förhållanden i Uppåkra, men vi vet inte säkert.

Den som besökt Uppåkra har sett kulthuset som är en trämodell av ett förkristet tempel byggt i skalan 1:3. Det ursprungliga huset uppfördes på 200-talet och revs på 900-talet. Att det bedrevs någon form av religiös verksamhet och att Uppåkra var ett kultcentrum står klart, men vad kulten gick ut på är höljt i dunkel. Vilka gudar tillbad man? Var det samma gudar hela tiden eller fanns det föregångare till Tor, Oden, Tyr och de andra asagudarna? Det vi vet är att kulthuset hade väldigt tjocka stolpar som kunde bära upp sex meter höga väggar eller fyra meter höga väggar och ett torn. Exakt hur det såg ut är okänt. Dagens modell saknar torn, men originalet kan mycket väl ha liknat en norsk stavkyrka. Kulthuset uppförande sammanföll med att hövdingdömet stärktes under 200-talet. Dessförinnan hade föremål offrats till gudarna i den närbelägna Gullåkra mosse. Förmodligen markerade kulthuset elitens ökade inflytande över offerriterna. Mycket tyder också på att det revs under ordnade former. En bägare och en skål som säkerligen haft stor religiös betydelse grävdes ner där huset stått och har senare återfunnits i förhållandevis välbevarat skick. Rivningen skedde i samband med att kristendomen kom till södra Skandinavien och Harrison lutar åt att Uppåkraborna då övergav sina gamla gudar till förmån för vite Krist.

Uppåkra var även ett maktcentrum. Politisk makt utövades under järnåldern av stormän som byggde sin ställning på en personlig relation till svagare hövdingar. Detta gagnade båda parter. Stormannen fick lojala underlydande som i sin tur kunde räkna med stormannens beskydd. Det var således inte fråga om statsbildningar i modern mening utan snarare överhöghetsvälden som bildade bygderiken. Uppåkra var ett sådant bygderike med sitt kärnområde norr om Sege å och söder om Höje å. I öster begränsades det av Romeleåsen och i väster av Öresund men var orienterat mot Själland och de danska öarna. Utöver detta kärnland kontrollerade Uppåkra hela västra Skåne från Skålderviken i norr längs en båge via Ringsjön och Vombsjön ner till Falsterbonäset. Allt byggde på småskalighet. Maktutövningen var personlig och religionen utövades i ett kulthus eller en närbelägen offermosse.

Början till slutet för Uppåkra kom 962 då den tyske kungen Otto I kröntes till tysk-romersk kejsare. Det tysk-romerska riket hade tagit över frankerrikets organisation byggd på kyrkan som lokal representant för kungamakten. Därmed behövde kungen inte vara personligen närvarande i de perifera delarna av sitt rike utan kunde lita på att prästerskapet upprätthöll hans makt. Detta koncept kopierades av Harald Blåtand och hans son Sven Tveskägg, som under vikingatiden började bygga upp centralmakten i det som sen blev Danmark. Samtidigt försköts tyngdpunkten i det danska väldet från Jylland till Själland och Skåne. Därmed ökade avståndet till den tysk-romerska stormakten i söder. Jyllands sandjord ersattes av den betydligt bördigare skånska moränleran, vilket ökade livsmedelsproduktionen och stärkte kungamakten. För att befästa sin ställning i Skåne grundade Sven Tveskägg Lund en knapp mil från Uppåkra.

Därmed hade det gamla maktcentrumet fått konkurrens av ett nytt och livskraftigare som snart skulle förpassa den gamla järnåldersmetropolen in i en nästan tusen år lång törnrosasömn.

Dick Harrisons bok är mycket läsvärd och kastar nytt ljus över en förhållandevis okänd del av Skandinaviens äldre historia. Både Birka och Harald Blåtands Jelling finns upptagna på Unescos världsarvslista, men Uppåkra är okänt för många av de tusentals människor som dagligen passerar förbi på motorvägen mellan Malmö och Lund. Både Birka och Jelling har betraktats som föregångare till de moderna stater som senare växte fram medan Uppåkra trängdes undan. Vinnaren skriver historien och forskningsanslagen beviljas av huvudstadens makthavare, nära Birka men väldigt långt från Uppåkra.

Stefan Håkansson

ULF BEIJBOM

UPPBROTTETS TID: Amerikafebern på Öland

Emigrantinstitutets vänner 2022

Professor Ulf Beijbom, i 36 år föreståndare för Svenska Emigrantinstitutet i Växjö, är vår främste kännare av Svensk-Amerikas historia alltsedan doktorsavhandlingen *Suedes in Chicago* (1972), följd av en lång rad böcker om svenskarnas öden på andra sidan Atlanten. I Beijboms senaste bok står amerikautvandringen från Öland i fokus.

Öland var det landskap varifrån den svenska amerikautvandringen var starkast. Mellan 1840 och 1930 utvandrade 25 000 personer, vilket motsvarar öns befolkningstal idag. Det är bara Irland som uppvisar en så hög emigrationsintensitet som Öland. Landskapet utgjorde länge en närmast feodal kvarleva. Hela ön var ett Djurgården i jätteformat där jakten var förbehållen hovet och adeln. Jordbruksmarken utgjordes huvudsakligen av kronoallmänningar. Först 1801 avskaffades djurgårdsinrättningen. 1813 behöll kronan bara vissa skogsarealer medan den odlade jorden övergick i bondehänder. Hemmansklyvningar förminskade dock snart fastigheternas storlek. Överblivna hemmasöner sökte sig till kalkbrott, stensliperier och cementfabriker eller gick till sjöss. Ogifta unga kvinnor blev pigor i Kalmar och Stockholm.

Den stora emigrationsutredningen i början av 1900-talet, ledd av den originelle statistikprofessorn Gustav Sundbärg, lät den unge geografen Helge Nelson, lärare vid den nyöppnade Ölands folkhögskola, ge en beskrivning av ölandsutvandringen och dess orsaker. Nelson såg det ålderdomligt bedrivna jordbruket och den svaga industrialiseringen som huvudorsaker till utvandringen. Nelson tittade också på storleken på utvandrarernas hemsända postanvisningar. Sammantaget uppgick de till tio miljoner i dagens penningvärde. Som professor i geografi i Lund kom Nelson att 1943 i två band utge standardverket *The Swedes and The Swedish Settlements in North America*.

Först med ölandsfödda uppsalahistorikern Margot Höjfors Hongs dissertation 1986 kom ölandsutvandringen att behandlas i avhandlingsform, *Ölänningar över haven: utvandring från Öland 1840–1930 - bakgrund, förlopp, effekter*. Höjfors Hong ser tre tydliga faser i den öländska utvandringen: en dansk period 1846–60 till främst Bornholm, en tysk från 1860-talet till främst Hamburg och en transatlantisk och amerikadominerad, fullt utvecklad från 1880-talet. Höjfors Hong avslutar sin förtjänstfulla avhandling med orden ”[p]å det känslomässiga planet innebar utvandringen rimligen såväl glädjämnen som besvikelser. Men vad gäller den emotionella verkligheten är det kvantitativa historiska källmaterialet stumt”. Det är här Beijboms nya bok tar vid. Han replierar på Höjfors Hongs omfattande statistik men lyfter ut människorna ur anonymiteten i tabeller och diagram.

Beijboms *oral history*-metod bygger på 77 intervjuer, utförda av Beijbom och hans medarbetare vid Emigrantinstitutet, på Öland och på 25 intervjuer av ölänningar i Rockford, Illinois, utförda av Lennart Setterdahl. Intervjumetoden är särskilt viktig eftersom ytterst få emigranter förde dagbok eller nedtecknade sina minnen. Begynnande senilitet, minnesfel och efterhandskonstruktioner hos informanterna gör dock att intervjumetoden inte alltid återger den ”objektiva” sanningen.

Över 90 procent av ölandsemigranterna hade USA som mål. En liten del utvandrade till fjärran mål som Australien, Nya Zeeland och Sydamerika. Till Hawaii for prästsönen Abraham Fornander från Gärdslösa, skalden Stagnelius hemsöken. Efter studier i både Uppsala och Lund gick han till sjöss och slog sig ner på Hawaii men hann också med en misslyckad utflykt 1849 till guldrushen i Kalifornien. På Hawaii blev Fornander inspektör för skolväsendet, forskade i öns historia och etnologi och gifte in sig i kungahuset. 1878–85 gav han i London ut ett trebandsverk om Hawaii som fått en närmast klassisk status.

I USA var New York svenskstaden framför alla andra och Chicago och San Francisco de viktigaste bestämmelseorterna för de öländska emigranterna, som mestadels blev stadsbor trots att flertalet kom från den öländska landsbygden. En speciell stad för utvandrade ölänningar blev Rockford, 13 mil norr om Chicago, numera vänort till Borgholm. Rockford var i början av 1900-talet ett viktigt centrum för möbelindustrin i USA och fick snart även betydande metallindustrier.

Lennart Setterdahl utförde sina intervjuer åren 1984–90. Han har dokumenterat dem i boken *Rockford Swedes* (1993). Informanterna var mestadels i 75–90-årsåldern. Setterdahl intervjuade även 99-åriga Victor Peterson från Föra, som utvandrade som 19-åring 1906 på en *prepaid ticket* Göteborg-Halifax-Chicago-Rockford. Varannan svensk emigrant utvandrade med *prepaid ticket*. Det var lättare för en utvandrad fabriksarbetare i Amerika att skicka hem en biljett än för en öländsk dräng att finansiera en amerikabiljett. I Rockford köpte han snart en Dodge följd av 20 andra bilar, alla nya. 30-talsdepressionen drabbade inte Victor. Inga andra intervjuade svenska arbetare i Rockford berättar att de behövde ställa sig i köerna till soppköken under depressionen.

Sigrid Johansson född 1905 Algutsrum och utvandrad 1906 möttes i Chicago av en farbror som ordnat arbete åt henne i Rockford. Immigrantkontrollen vid landstigningen på Ellis Island i New York upplevde Sigrid som ”hemska”. ”Vi behandlades som djur” berättar hon för Setterdahl. Ålfiskaren Gustaf Karlsson född i Föra 1900 utvandrade 1921 och fick arbete i en fabrik för kristallmottagare (tidiga radioapparater) i Rockford. Han tjänade 50 cents i timmen. En söndagsmorgon tog han bilen till Chicago där Al Capones gäng nyligen skjutit sju andra gangsters. Redan 1927 återvände Gustaf till Föra där hustru och ett barn väntade. Att gifta män utvandrade utan familjen var inte ovanligt. Återinvandringsfrekvensen på Öland var högre än på andra håll i Sverige. Var tredje ölandsemigrant återvände. Åtskilliga gjorde resan Öland-USA-Öland flera gånger.

Många utvandrade öländskor blev sömmerskor eller hembiträden, de omtalade ”Swedish maids”. Beijbom intervjuar några återvändande öländskor som varit hembiträden i Amerika. Bland dem kan nämnas Ester Westerlund från Algutsrum som utvandrade till New York 1907. Sin första tjänst fick hon, via en förmedlingsbyrå, hos en förmögen familj på Fifth Avenue. Lö-

nen var 25 dollar i månaden och fritt vivre. ”Man kände sig inte som tjänstefolk”, berättar hon. En syster arbetade på syfabrik och en bror hade egen målerifirma. Efter två andra hembiträdes-tjänster återvände Ester till Öland och gifte sig 1916 med en bonde.

Setterdahs son Michael har inom ramen för ”Ölandsprojektet” vid Emigrantinstitutet utfört andra intervjuer med hemvändare på Öland och öbor som inhiberat sina amerikaplaner. Psykologiskt intressant är att man ofta kallade Amerika för ”därinne” och såg det som närmare beläget än Stockholm.

Ulf Beijbom visar i sin välskrivna bok att statistik bör kompletteras med muntlig historia för att vi till fullo skall kunna förstå den svenska massemigrationen av 1,2 miljoner människor till Nordamerika 1840–1930, vilket gör emigrationen till den mest ingripande händelsen i svenska folkets nyare historia. Bokens pärmar är vackert illustrerade med emigrantmotiv av Beijboms hustru, textilkonstnärinnan Solveig Kristiansson.

Lars-Göran Tedebrand

KIM HJARDAR

VIKINGARNAS STÖRSTA SLAG

Lind & Co 2021

Jag kan inte undvika att bli misstänksam när jag betraktar omslaget till den norske historikern Kim Hjordars bok *Vikingarnas största slag*, med dess fotografier av nutidsmänniskor som klätt ut sig till vikingar och re-enactar drabbningar. Böcker som ser ut så här brukar inte utmärka sig för vetenskaplig stringens. Dock: det är blott alltför lätt att vara fördomsfull. Vem vet, Hjordars verk är måhända bättre än den säkerligen kommersiellt gångbara ytan ger vid handen.

Så visar sig dock inte vara fallet. Det är lika bra att obarmhärtigt skriva det direkt: detta är en bok som det bör hissas varningsflagga för. Stor varningsflagga. Boken utger sig för att beskriva de 25 ”största, märkligaste och viktigaste slagen under vikingatiden”, därtill med ”fakta om slagen med utförlig information om tid, plats, kombattanter och efterverkningar”. Men detta är falsk varudeklaration. Boken är, tyvärr, ett hopkok av fantasier, gissningar och frikostigt användande av alla möjliga källor (några urusla), vilka behandlas med en skriande brist på källkritik. Sett till forskningsmässig hantverkskicklighet hade Hjordars verk blivit underkänt redan på B-uppsatsnivå. I sin iver att måla upp en bred och detaljrik skildring av vikingatida drabbningar accepterar han alla till buds stående skrifter, inklusive sagor som skrevs hundratals år efter händelserna, och kryddar framställningen med kartor och rekonstruktioner av strider som ser förföriskt noggranna ut men som snarare ligger inom fantasins domäner än inom vetenskapens.

Huvudproblemet är källbristen. Nästan alla redogörelser för vikingatida drabbningar, med ett fåtal undantag, träder oss till mötes i långt senare nedtecknade skrifter, till exempel Saxo Grammaticus danska krönika från omkring 1200 och Snorre Sturlassons norska kungasagor från 1200-talet. Till det problemalstrande tidsglappet kommer ett geografiskt dylikt: när normandiska och frankiska krönikörer skriver om nordbornas strider i fjärran länder rör det sig om andra-, tredje- eller fjärdehandsuppgifter som färdats över stora avstånd och hunnit förvanskas avsevärt. En del har troligen fabulerats ihop för att bygga upp en bra story – till denna kategori hör exempelvis historien om nordbornas plundring av italienska Luna. I vissa fall är slagen så invädda i myter och fiktion att det är högst sannolikt att de aldrig ägt rum, som i fallet med slaget vid Bråvalla mellan Harald Hildetand och Sigurd Ring. Källäget är så dåligt att till och med kungarnas existens betvivlas av flertalet historiker.

För Kim Hjordar saknar emellertid dylika invändningar relevans. Han är inte ute efter att genomföra en trovärdig analys av bevarade källor och presentera resultatet. Syftet tycks ha varit att samla ihop så många texter som möjligt om väpnade konflikter under vikingatiden,

svälja allt med hull och hår och presentera resultatet som etablerat faktum, kompletterat med faktarutor och fotografier. Han serverar oss därmed stilistiskt uppdaterade versioner av vad man på medeltiden trodde hade ägt rum några sekler tidigare. Till råga på allt stoppar han in rena felaktigheter i brödtexten, till exempel den besynnerliga uppgiften att tyskarna skulle ha tvångskristnat danskarna år 976.

Det verkligen farliga med *Vikingarnas största slag* är den skenbara noggrannheten som sådan, med uppräknigen av källor i faktarutor och schematiska skisser av slagen. För ett otränat öga ger detta ett gott och förtroendeingivande intryck. Om jag varit tonåring hade jag slukat boken med hull och hår och inbillat mig att slaget på Fyrisvallarna och de episka drabbningarna vid Bråvalla, Hjörungavåg och Hafrsfjord verkligen ägt rum, att de var att betrakta som äkta historia och inte halvhistoriska eller fiktiva sagohändelser. Kort sagt, Kim Hjarðar gör vikingatiden större och mer detaljrik än den var, detta på ett sätt som med råge går över gränsen till ovetenskaplighet och historieförfalskning.

Dick Harrison

RASMUS GLENTHØJ & MORTEN NORDHAGEN OTTOSEN

UNION ELLER UNDERGÅNG

Del 1: Kampen för ett enat Skandinavien

Historiska Media 2022

Även om många i de skandinaviska länderna skulle anse att det finns en emotionell samhörighet mellan Sverige, Danmark och Norge, så har länderna under hela efterkrigstiden gjort olika vägval i utrikespolitiken. Två länder, Sverige och Danmark, är medlemmar i EU medan Norge står utanför. Norge och Danmark är i sin tur medlemmar i Nato vilket Sverige i skrivande stund inte är, även om detta kan vara på väg att förändras inom en snar framtid. Det hindrar dock inte att man genom historien har försökt att föra de skandinaviska länderna närmare varandra. Det mest kända exemplet är naturligtvis Kalmarunionen på medeltiden, men även under 1800-talet existerade tankar på att förena de skandinaviska länderna i en politisk union, det är detta som Rasmus Glenthøj och Morten Nordhagen Ottosen behandlar i sin bok.

Författarna visar hur långt gångna tankarna på en politisk union de facto var i vissa kretsar, men boken sätter också in den skandinaviska rörelsen i ett större sammanhang, då författarna vid flera tillfällen gör jämförelser mellan de skandinaviska enhetssträvandena och de rörelser som ledde fram till att Tyskland och Italien bildades under 1800-talet. Dessa internationella jämförelser och utblickar är en av bokens stora förtjänster, då det understundom talats om att skandinavisterna misslyckades med sitt mål för att de var romantiska dagdrömmare. Glenthøj och Nordhagen Ottosen visar på att det inte var fallet, åtminstone var de inte mer dagdrömmare än vad tyska och italienska nationalister var vid den här tiden. Det var snarare en serie omständigheter, lyckliga eller olyckliga beroende på hur man ser det, som ledde till att skandinavisternas vision inte realiserades och de tre rikena bildade en gemensam union.

Union eller undergång tar sitt avstamp i samband med Napoleonkrigen, då det egentligen inte fanns så goda förutsättningar för att ena de skandinaviska länderna. Norge var ju som bekant en del av Danmark och Sverige och Danmark befann sig stundtals i krig med varandra under Napoleonkrigen. Det var inte den första gången länderna hade krigat mot varandra men det skulle bli den sista. Under slutet av Napoleonkrigen valdes en dansk prins, som i Sverige fick namnet Karl August, till kronprins eftersom kung Karl XIII var barnlös. Kronprinsen omkom efter en kort tid, då han föll av sin häst, varpå ett nytt tronföljdsval skulle hållas och den danske kungen Fredrik VI förgäves försökte bli vald till svensk tronföljare genom att lansera sig själv som "Nordens Fredrik". Istället valdes Karl XIV Johan till ny svensk kronprins. Så länge han var svensk regent hände inte så mycket med planerna på att ena Skandinavien då kungen var uttalad

motståndare till idén, mycket på grund av att han ville hålla sig väl med den ryske tsaren Alexander I, till vilken Sverige förlorat Finland men sedan fått hjälp av att erövrat Norge från Danmark.

Boken ägnar i övrigt mycket utrymme åt de två krigen i Slesvig-Holstein, vilket i sig kan vara naturligt då dessa båda krig blev en språngbräda för skandinavisterna att förverkliga sina visioner. Danmark fick under båda krigen hjälp från svensk-norska frivilliga. Ett regelrätt militärt ingripande från Sverige-Norge uteblev, framför allt på grund av stormakternas motstånd, även om kungen och parlamenten i de båda förenade kungarikena, åtminstone under det första kriget, ställde sig bakom detta. Skandinavisternas tanke var att ett krig mot en gemensam fiende skulle bidra till att ena de skandinaviska länderna under en gemensam krona, på liknande sätt som Bismarck hade enat det tyska riket under kriget mot Frankrike 1870–1871.

Eftersom det danska kungahuset var på väg att utlockna, och man behövde välja en ny tronföljare i Danmark, var det till en början mycket som gjorde att de skulle se ut att lyckas med detta. Nu blev det emellertid inte så, men det slesvig-holsteinska kriget ledde till att det kungliga enväldet avskaffades år 1849 och Danmark fick en mer demokratisk författning. Just de vitt skilda förutsättningarna för kungamakten i respektive land – där den svensk-norska monarken hade en relativ svag ställning i Norge på bekostnad av Stortinget, medan det i Danmark fortfarande rådde kungligt envælde – hade tidigare varit ett stort hinder för enandet av de skandinaviska länderna till en union.

Union eller undergång slutar när det första slesvig-holsteinska kriget slutar. Det andra kriget 1864 nämns förvisso i boken, men behandlas mer sporadiskt. Möjligtvis är detta något som kommer att få ökat fokus i uppföljaren då den här boken är den första boken i en serie om två som behandlar de skandinaviska enhetssträvandena under 1800-talet.

Om bokens stora styrkor är de internationella utblickarna och jämförelserna mellan skandinavismen och de andra nationella enhetssträvandena, liksom att författarna vinnlägger sig om att förklara olika förändringsprocesser som ägde rum under 1800-talet, så är bokens utvecklingsområden att det läggs alltför stort fokus på hur processerna såg ut i Danmark jämfört med de andra skandinaviska länderna. På ett sätt är det naturligt, eftersom de båda slesvigkrigen blev ett ”eldprov” för den skandinavistiska rörelsen. Krigen utkämpades av Danmark, även om landet fick hjälp av svensk-norska frivilliga, men boken hade varit betjänt av djupare inblickar i de andra skandinaviska länderna. Exempelvis nämns inte Erik Gustaf Geijer och hans bidrag till skandinavismen i Sverige mer än sporadiskt. Andra versen i Sveriges nationalsång, som Rickard Dybeck komponerade under 1800-talet och som slutar med ”jag vill leva, jag vill dö i Norden” (inte Sverige), nämns förvisso, men hade varit betjänt av en större utveckling.

Då de områden som ligger vid den dansk-tyska gränsen var omtvistade geografiskt under 1800-talet, med en tyskspråkig minoritet i danska delar och en danskspråkig minoritet i dagens tyska delar, så är stavning av namn omtvistat. I boken används inget för läsaren konsekvent system. Stundom används dansk stavning, exempelvis ”Slesvig”, ”Flensburg” och ”Holsten”, och ibland tysk, det vill säga ”Schleswig”, ”Flensburg” och ”Holstein”. Boken hade varit betjänt av en mer konsekvent stavning av namn, där man endera gick på den danska stavningsvarianten, eller den tyska eller, i den mån man blandade, förklarade den blandade stavningen.

Trots vissa mindre förbättringsområden är boken i högsta grad intressant. Förhoppningen är att den kan väcka ett intresse för en rörelse som länge varit sparsamt behandlad i historieböck-

erna. Som Glenthøj och Nordhagen Ottosen så förtjänstfullt visar, så var inte skandinavisterna några romantiska dagdrömmare. Förvisso var de inbördes splittrade vad beträffar hur en union skulle se ut och vilka områden den skulle omfatta (skulle även Finland finnas med exempelvis?) Men som författarna visar så var även de tyska och italienska nationalisterna inbördes splittrade i sitt projekt, och de lyckades ändå. Orsakerna till att skandinavisterna misslyckades måste alltså sökas på annat håll. Att stormakterna motarbetade ett sådant projekt kan säkert ha spelat in men mycket får också sökas i slumpmässiga omständigheter. Kan boken bidra till att sprida kunskaper om skandinavismen i bredare befolkningslager är mycket vunnet.

Martin Klerung

RASMUS GLENTHØJ & MORTEN NORDHAGEN OTTOSEN

UNION ELLER UNDERGÅNG

Del 1: Kampen för ett enat Skandinavien

Historiska Media 2022

Under 1800-talet stod nationalstaten i centrum. De traditionella imperierna fanns fortfarande kvar, men de skulle möta sitt öde vid första världskrigets slut och följas av ett Europa med många nya stater. Historikerna Rasmus Glenthoj och Morten Nordhagen Ottosen behandlar i sin bok *Union eller undergång, kampen om ett enat Skandinavien* perioden där länderna i Skandinavien argumenterade för ett enat Norden, ett samarbete byggt på gemensamma kulturella värderingar. Samtidigt verkade Tyskland och flera andra stater i Europa för nya statsbildningar.

Skandinavismen hade en kulturell och en politisk ingång. Den kulturella byggde på en gemensam värdegrund, medan den politiska grundade sig på en samlad ledning, i ett eller två av de skandinaviska länderna. Denna samfällighet skulle baseras på en, två, tre eller fyra länder. Glenthoj och Ottosen understryker den politiska dimensionen, som tidigare blivit utforskad i lägre utsträckning och ansedd som mindre viktigt vid förståelsen av skandinavismen.

De grupper som formade skandinavismen bestod av politiska företrädare, opinionsbildare och studentrörelser. Det var inga stora sammanslutningar, utan de var kraftigt begränsade till antal, representativitet bland befolkningen och genomslag. Franska revolutionens idéarv var viktigt för de rörelser som verkade för ett nationellt självbestämmande. Det sekel som följde på franska revolutionen och Napoleonskrigen kom att präglas av politiska förändringar av nationell karaktär. Tröskelprincipen var central vid bildandet av nationalstater. En nation skulle vara tillräckligt stor och livskraftig vid skapandet av nationalstater. Få stater uppnådde detta, utan det vara snarare ämnat för stora statsbildningar. Händelserna blev aldrig isolerade och spred sig ut över hela Europa.

Skandinavismen växte fram med syftet att förena Sverige, Norge och Danmark i en orolig tid där de tyska områdena verkade för ett enat Tyskland. Denna utveckling påverkade främst Danmark som delade landgräns med Tyskland. Schleswig-Holstein var med sin placering söder om Jylland av intresse för Tyskland. Danmarks situation blev alltmer utsatt. De var klämda mellan det tyska imperiet och Preussen som skulle ligga till grund för det tyska kejsardömet. Delstaten hade även en betydande tysk minoritet. Öppna konflikter mellan danskar och tyskar var vanliga. Flera initiativ togs för att dämpa spänningarna. Karl XIV Johan hade sedan Napoleonskrigen orienterat sig mot ett samarbete med Ryssland. Oscar I valde dock en mer restriktiv linje. Han ville senare även intervensera militärt i konflikten mellan Danmark och Preussen.

Sverige skickade vid kriget 1848 en militärstyrka, men den kom aldrig att direkt gå med i kriget. Tanken om att förena de skandinaviska länderna under en monark presenterades. Den danske kungen föreslogs adoptera den svenske prinsen Karl, den senare Karl XV. Danmark lämnade dock enväldet och blev en konstitutionell monarki.

Det skulle visa sig att det var svårt att enas och utrikespolitiskt mötte tankarna betydande motstånd. Stormakterna, med Ryssland som ledande opinionsbildare, argumenterade emot ett enat Skandinavien. Flera stormakter insåg dock betydelsen av starka buffertstater i Wienkongressens anda. En intressant infallsvinkel är att den tyske järnkanslern Otto von Bismarck var en anhängare av Skandinavismen, då den gick i linje med hans tankar om en realpolitik där Tyskland balanserade mellan Frankrike och Ryssland.

Skandinavismen mötte även på nationellt motstånd, en antiskandinavism. Ledande regeringsföreträdare från Danmark, Norge och Sverige, framträdande akademiker och tidningar argumenterade öppet mot en krigspolitik. Denna grupp var splittrad, med olika bakgrund och argument för en mer nationell väg i europeisk storpolitik. Motståndet lyfte upp det utopiska i tanken på ett förenat Skandinavien. Grundprincipen var samma romantiska nationalism som förenade skandinavisterna. Dessa idéer påverkade även krafter i Norge som verkade för en självständighet från unionen med Sverige.

Boken är den första i en serie av två. Utgångspunkten är att diskutera unionstankarna och Skandinavismens genomslag, men anslaget blir bredare med en historisk överblick och en teoretisk introduktion till nationalismen. Speciellt givande är förflyttningen mellan olika miljöer, där de olika perspektivskiftena ger läsaren en inblick i debatten, utvecklingen i flera länder och nära skildringar av politiska och sociala brytpunkter i de nordiska ländernas 1800-talshistoria. De nordiska länderna följde både de nationella strömningarna och en utökning av det medborgerliga inflytandet. Författarna diskuterar genomgående källorna, bidrar med ett rikt bildmaterial och har ett brett forskningsläge. Deras danska och norska akademiska utgångspunkt bidrar till en djupare förståelse av skandinavismen.

Glenthøj och Ottensens första del i verket om den politiska utvecklingen i Skandinavien kommer tillsammans med den andra delen att ha goda förutsättningar till att bli ett viktigt verk. Texten är akademisk, men ger en saklig redogörelse för begrepp och teoretiska infallsvinklar. Det är en monografi där läsaren får möta kriget, revolutionerna 1830, 1848 och hur monarkerna tillsammans med andra ledande personer agerade och argumenterade under den turbulenta tiden. *Union eller undergång* är en bok som fyller sin plats väl på 2020-talet. När den europeiska säkerhetsordningen hotas behöver vi få ett historiskt perspektiv på dagens stormakters agerande. Danmark, Sverige med unionspartnern Norge var på 1800-talet under press från Preussen och Ryssland, vilket likt i dag innebar ett behov att säkra våra gränser.

Lars-Åke Persson

EVA ÖHRSTRÖM

ALLA FREDAGSAFTNAR SAMLADES MAN:

Salongsliv genom århundradena

Natur & Kultur 2022

Eva Öhrström, musikforskare och professor emerita vid Kungliga Musikhögskolan, har skrivit en intresseväckande bok om forna tiders salongsliv. *Alla fredagsaftnar samlades man: salongsliv genom århundradena* är en genomgång av salongskulturen i Europa från 1600-talet till och med 1800-talet. Bokens titel är en anspelning på Malla Silfverstolpes salong under förra delen av 1800-talet i Uppsala. Öhrström förflyttar sig från Frankrike och den aristokratiska salongen vidare till salongerna i Österrike och Tyskland, som under 1800-talet kunde domineras av det högre borgerskapet likaväl som av adelsfamiljer. Slutligen hamnar vi i Sverige, hos Malla Silverstolpe och andra berömda kulturpersonligheter.

Salongskulturen har rötter tillbaka till antiken, men hade sin glansperiod från 1600-talet fram till förra sekelskiftet. I salongen, som var en mötesplats mellan privat och offentligt, diskuterades politik, konst och litteratur. Man musicerade, sjöng, samtalade och läste högt, spelade teater och knöt viktiga kontakter. Under revolutionstiden diskuterades politik livligt i salongerna. Rousseau och Goethe tillhörde dem som lästes och debatterades.

Kvinnor har ofta stått som värdinnor för sammankomsterna. Salongen erbjöd dem en plats att synas och förmedla kontakter mellan inflytelserika personer. Salongsvärdinnorna tillhörde oftast eliten i samhället, och salongens informella diskussioner kunde påverka politiken på högsta nivå. Berömda exempel är Madame de Rambouillet och Mademoiselle de Scudéry's salonger i Paris. Den franska konstmecenaten Marie Thérèse Geoffrin har kallats för skaparen av upplysningstidens salong. Den var känd över hela Europa. Alla besökare i Paris av rang försökte få en inbjudan till hennes salong, där hon tog emot konstnärer på måndagar och filosofer på onsdagar. Gästerna kom från olika håll. Molière tillhörde dem som inspirerades av salongerna till karaktärer i sina pjäser. Franz Schubert, Frédéric Chopin och Franz Liszt hörde till de kända salongsbesökarna några decennier in på 1800-talet. Det var i salongen man kunde få njuta av Chopins nocturner. Han spelade hellre där än i stora konserthus. Goethe och Schubert kanske inte uppmärksammats om inte salongerna lyfta fram dem. En del salonger hade bestämda veckodagar för sina möten, andra lät gästerna komma och gå som de ville.

De tyska salongerna kunde skilja sig både från de franska och från varandra, eftersom det tyska riket var splittrat i en mängd hertigdömen och furstehus. Ibland bjöd man in till tebord i stället för till salong, och kunde samlas i mindre rum för samvaron. I Berlin dominerade de judiska salongerna sällskapslivet från 1700-talets mitt. Rahel Levin, den första ogifta kvinna

som gav salong i Berlin, och Dorotea Schlegel, var kända salongsvärdinnor.

Bland svenska salongsvärdinnor kan drottning Kristina nämnas, men hon gav salong i sitt palats i Rom, dit hon bjöd in musiker, författare, konstnärer och kyrkliga dignitärer. I Sverige fick salongslivet annars en blygsam start på 1700-talet med Hedvig Charlotta Nordenflycht som höll salong på lördagar. Man översatte texter och författade skaldestycken. Sammankomsterna avrundades med en supé präglad av skämt och roliga infall. Hösten 1820 började Malla Silfverstolpe ge salong varje fredag i Uppsala. Hon hade en fast krets av vänner som utgjorde kärnan i sällskapet. Geijer och Atterbom tillhörde de regelbundna besökarna. Musik och högläsning präglade samvaron.

I slutet av 1800-talet försvagades salongernas betydelse, i samband med att fasta konsert- hus etablerades dit allmänheten kunde köpa biljetter, pressen expanderade som politiskt organ och aristokratin efterhand förlorade en del av sitt inflytande. De mindre kärnfamiljerna blev vanligare, med mindre bostäder som inte lämpade sig för salongsliv. Föreningar och klubbar övertog en del av salongens funktioner.

Eva Öhrströms exposé över mer än trehundra år av salongsliv i Europa är lärorik och rolig läsning. Man kan avundas dem som hade möjlighet att vara gäst i en spirituell salong.

Eva Helen Ulvros

CARL-GÖRAN HEIDEGREN

DEN HÖGRA HANDENS TENDENS

Bokförlaget Augusti 2022

Det är sedan lång tid tillbaka känt att sociologen Carl-Göran Heidegren är en auktoritet på mellankrigstidens Tyskland och de extrema politiska och ideologiska strömningar som var i svang där i efterföljden av första världskriget. Det framgick med all önskvärd tydlighet i *Preussiska anarkister* från 1997, som utkom i ny upplaga 2016, och står återigen klart för läsare av *Den högra handens tendens* från 2022. Hans utgångspunkt är konservatismen och dess företrädare, men han slår snart fast att det är en ideologi som var stadd i stark och snabb omvandling. I efterföljden av det katastrofala världskriget radikaliserades synen på såväl ungdom som nation i många konservativa kretsar. I Weimartidens Tyskland intog därför konservativa radikaler en viktig roll i 1920-talets offentliga debatt.

Den högra handens tendens kan beskrivas som en kollektivbiografi. Heidegren tecknar tre kulturpersonligheters liv med särskilt fokus på deras verksamheter i mellankrigstidens Tyskland. En av dem började sin bana som Arnold Bronner, men bytte namn under en process som Heidegren träffsäkert beskriver som ”Arnold Bronnen uppfinner själv”. En fråga som plågade Bronnen var om huruvida Ferdinand Bronner, som härstammade från en judisk familj i Galizien, var hans biologiske far. Hans mor förnekade att så var fallet, och 1941 ansågs fakta i målet vara att han sannolikt inte hade judisk härstamning. En annan smärtsam historia hörde till krigsåren. Under strider nära Gardasjön sårades Bronnen, som var soldat i den österrikiska armén, men överlevde mirakulöst och spenderade närmare tre år i italiensk krigsfångenskap.

I det tidiga 1920-talet umgicks Bronnen med den intellektuella eliten i Berlin, inte minst Bertolt Brecht. Bronnen gjorde en skandalartad succé med pjäsen *Vatermord*, som var starkt influerad av Sigmund Freuds psykologiska studier. Även senare pjäser väckte starka känslor. Vid premiären av *Die Exzesse* 1925 var två av den tyska huvudstadens kulturprofiler så oense om pjäsens eventuella förtjänster att den ene örfilade den andre.

Ofta fotograferad med monokel utdelade Bronnen skarpa omdömen över allehanda fenomen i samtiden. Ett fenomen som upptog alltmer av hans uppmärksamhet var nationalismen, vilket resulterade i att Bronnen mot slutet av 1920-talet blev en i de nationalrevolutionäras skara. 1929 publicerades romanen *O.S.*, namngiven efter förkortningen för Oberschlesien, där den utspelar sig. Att boken var föga uppbygglig samtidigt som det fanns gott om inslag av våld och sexualitet bidrog till att den blev vida omtalad och kritiserad. Förvisso uttalade sig Joseph Goebbels i positiva ordalag, men för övrigt fann den ingen nåd hos nationalsocialisterna. Bronnens dragning till idéer på högerkanten höll heller inte i sig över

tid. Han kom att sluta sina dagar i det kommunistiska Östtyskland.

I likhet med Bronnen förflyttade sig även den rumänske historikern, författaren och poeten Valeriu Marcau och den tyske författaren och konstnären Rudolf Schlichter från kommunisternas till de nationalrevolutionäras vänkrets. Att, som i Marcaus fall, gå från att vara Lenins till att bli Ernst Jüngers vän var en utdragen och komplex process. Vändningen högerut innebar heller inte för Marcau och Schlichter ett knäfall för nationalsocialisterna.

Marcau, som var av judisk börd, flydde först till Frankrike och därefter till USA. Den energiske och flitige Marcau dog, blott 43 år gammal, under en högläsning i New York 1943. Schlichter försökte inledningsvis anpassa sig till de nazistiska makthavarna, men utan framgång. Snart visade det sig att hans motvilja mot Hitler och hans fränder matchades av de senares avståndstagande från hans provokativa målningar och böcker som de stämplade som ”otuktiga”. I praktiken gick Rudolf och hans fru Speedy Schlichter i inre exil i Tyskland under krigsåren.

Via de tre biografierna lyckas Heidegren mycket väl med att både bredda och fördjupa bilden av ideologi, politik och kultur i mellankrigstidens Tyskland. Särskilt intressant är hans fortgående behandling av tidens ideologier som diskuterades livaktigt både inom och mellan politiska partier. Att debatterna långtifrån alltid var svart-vita utan fördes i gråzoner är uppenbart. Dessutom står det klart att frågan om nationens roll och betydelse var central, vilket bidrog till en tilltagande attraktionskraft för partier till höger på det ideologiska spektrumet. Den enda anmärkningen är att bokens första avsnitt, ursprungligen en artikel av äldre datum om konservatismens etos, inte är särdeles integrerad, trots ett försök att återknyta till den i de sista meningarna. Mot bakgrund av bokens för övrigt betydande kvaliteter ska det understrykas att denna invändning blott och bart är en randanmärkning.

Ulf Zander

PETER MOSSKIN

DET ARABISKA LJUSET FRÅN SPANIEN

Bokförlaget Atlas 2022

”Ni har förstört något som ingenstans finns att beskåda för att bygga något som finns överallt.” Så berättar Peter Mosskin, författare och musiker, att den habsburgske kejsaren (och spanske kungen) Karl V skall ha sagt när han fick se att det byggts en kristen katedral inne i den stora moskén i Córdoba. Sedan det spanska kungaparet, Ferdinand av Aragonien och Isabella av Kastilien, erövrade det sista arabiska fästet i Spanien år 1492 skulle allt som vittnade om araberna, de som här kallades morer, och islam utplånas. Absurt nog var Karl V, vars yttrande ju tycks vittna om beklagande över att det arabiska försvunnit till förmån för det kristna, barnbarn till dessa två, de som kallades ”de katolska majestäterna”.

Inte bara allt arabiskt skulle rensas ut från det katolska Spanien. Judarna fördrevs bara några månader efter den spanska erövringen. Muslimerna gavs respass omkring hundra år senare. ”Ferdinand och Isabella gjorde om sitt rike i grunden”, skriver Peter Mosskin. Från att under den arabiska tiden ha varit ett tolerant och tillåtande område där muslimer, judar och kristna samsades blev Spanien ett intolerant men enhetligt kristet rike.

Peter Mosskins främsta syfte med sin bok är att skildra det mångkulturella, blomstrande arabiska väldet i nuvarande Spanien. Här tar han avstamp dels i Bagdad på 800-talet, där kalifen al-Mamun, illegitim son till Harun Al Rashid, fursten som är känd från *Tusen och en natt*, inrättade ett ”Visdomens hus” dit lärda från stora delar av den då kända världen samlades och där bland annat grekiska författare och filosofer studerades, dels i Córdoba i Spanien.

Där, i den arabiska huvudstaden på iberiska halvön, hade kalifen Abd al-Rahman gjort något liknande det al-Mamun tagit sig före, men cirka femtio år tidigare. Abd al-Rahmans initiativ var början till den arabiska kulturella blomstringen i Spanien. Kunskap och undervisning kom här att stå högt i kurs och lärda, både araber, kristna och judar talade och skrev arabiska, något som naturligtvis underlättade det kulturella utbytet.

1085 erövrades det muslimska Toledo av kristna från andra sidan Pyrenéerna, något som var början till det kristna övertagandet av hela halvön. Detta hindrade emellertid inte att ett livligt utbyte mellan kristna, norr om Pyrenéerna och muslimer, kristna och judar söder därom, fortsatte, till exempel mellan det stora klostret Cluny i Frankrike och ”el Andalus”, det muslimska Spanien. Just från Cluny kom till exempel den lärde abboten Pierre som på 1100-talet för till Toledo för att finna någon som kunde översätta Koranen till latin.

Den arabiska kulturen dominerade på 1200-talet, inte bara i Spanien, utan också under den tysk-romerske kejsaren Fredrik II, på Sicilien. Långsamt men obönhörligt flyttade emeller-

tid kristna härskare fram sina positioner i Spanien. Till sist återstod bara området runt Granada i södern. Det arabiska skulle efter de kristna erövringarna inte bara förringas och försvinna. Det omtolkades. Den kristne hjälten El Cid, som, liksom olika spanska härskare, kämpat både med och mot araberna gjordes av segrarna till en kristen hjälte. Så hade också, redan på 1100-talet, skett med hjälten i "Rolandssången". Inte konstigt att Peter Mosskin gett kapitlet om El Cid och Rolandssången rubriken "Fake news på medeltiden." 1492, samma år som araber och judar fördrevs från Spanien, kom Columbus till Amerika. En nyhet som slog an betydligt mer i norra Europa – här uppe tycktes det då inte finnas någon som saknade det försvunna, blomstrande mångkulturella "el Andalus" nere i söder.

Trots att boken är långt ifrån omfångsrik, den omfattar mindre än 200 sidor i litet format, lyckas Peter Mosskin ta fram och fördjupa ett skede i västra Europas historia som inte uppmärksammas ofta. Den historiskt intresserade vet väl för det mesta att "morerna" fördrevs från Spanien i slutet av 1400-talet men många känner närmare till den blandning av muslimskt, judiskt och kristet som under närmare 700 år hade utvecklats nere i sydvästra delen av Europa? Hur araberna inte bara förde vidare det klassiska kulturarvet utan också hur mycket det arabiska skulle komma att betyda för Europa, inte bara då utan fortfarande. "Algoritmer" har väl de flesta som använder till exempel Facebook hört talas om. Men vem – om ens någon – vet att "Algoritm" är det latinska namnet på en persisk matematiker från 800-talets Bagdad och att det därifrån fördes till västra Europa av de spanska morerna?

Det är en på många sätt spännande och intressant bok Peter Mosskin har skrivit, synd att den är så kort. Det finns mycket som man skulle ha velat veta mer om och sådant som man skulle önskat blev mera utförligt presenterat: bakgrunden till abboten Pierres önskan att få Koranen översatt till latin till exempel, och om hur muslimskt och judiskt-kristet så länge – kanske till och med fortfarande – kunnat samsas i Sydeuropa. Detta hade mycket väl kunnat kompenseras genom en längre och utförligare litteraturlista för den intresserade att gå vidare utifrån men någon sådan gives inte. I slutet av boken finns ett, åtminstone för mig, obegripligt "Register": Ett antal namn på personer eller grupper som samtliga nämns i boken men som här bara förtecknas rätt upp och ner, utan förklaring – ett lite märkligt avslut på en intressant och lättläst bok!

Eva Queckfeldt

KARIN DIRKE, ANDREAS HELLERSTEDT

OCH MARTIN WIKLUND

DÖDENS IDÉHISTORIA

Appell Förlag 2022

Döden drabbar till slut oss alla men hur människorna har förhållit sig till döden har varierat. Den har ju alltid varit en del av vardagslivet, men har inte studerats lika mycket i svensk forskning som andra delar av våra liv och vanor. Däremot har ämnet som bekant uppmärksammats i flera litterära verk och filmer. För dem som vill göra jämförelser över tid och rum kommer den här antologin att bli ett utmärkt hjälpmedel i flera avseenden. I tio kapitel tar man upp olika frågeställningar kring dödens mening, eventuella fortsättning på annan nivå och hur föreställningar om döden och livet efter detta har förändrats genom åren. För att underlätta jämförelserna har författarna valt några övergripande frågeställningar som en ram att röra sig inom.

Vad har man trott om livet efter döden? Hur har dessa föreställningar påverkat tankar om hur man skall leva under jordelivet? Vilka rädslor och förhoppningar har knutits till döden? Vilka föreställningar om hur man bör förhålla sig till den egna döden har dominerat i olika epoker? Hur har man förhållit sig till de döda under olika epoker, som kroppar, själar, andar? Hur man sett på att döda människor och djur? Självmod? Allt berörs inte i alla texter men de flesta texterna behandlar flera av frågeställningarna.

Med några få undantag gäller texterna europeiska förhållanden och i synnerhet Sverige. Men det gör också att det finns mycket här som man kan anknyta till i olika ämnen. Huvudinnehållet är vanligen en välstrukturerad redovisning av hur samhällets olika institutioner, inklusive kyrkan, hanterade allt detta, men därtill kommer att man regelbundet refererar vad internationella idéhistoriker har att säga i ämnet, som berör flera humanistiska discipliner. För historieämnets del är förmodligen två kapitel intressantast: "Nederstigen till dödsriket – en resa genom det förmoderna livet efter detta" och "Det värdefulla liket – en inblick i anatomins historia", men lika högt läsvärde har kapitlen om döden i litteraturen och filmen, med sina allmänmänniskliga frågeställningar.

Bokens första kapitel ägnas åt hur man i skilda kulturer och genom seklerna har föreställt sig tillvaron i dödsriket. Att det redan i det äldsta kända diktverket, Gilgamesheposet, finns beskrivningar av ett dödsrike tyder på att något sådant fanns i ett allmänt medvetande. Variationen är stor, från mörka, dystra och kalla platser, till torra och heta, där skugglika figurer och vilna själar irrar omkring eller hålls fångna till något som påminner om jordelivet och där man

måste granskas för att förtjäna sin placering bland de goda. Väl där bör man vara försedd med vad som behövs för att kunna ”leva gott”. Därför försågs de döda med gravgåvor som ger förtäffliga inblickar i deras livsmiljöer. Rikast på fynd är de egyptiska gravarna men även i Norden finns goda exempel.

Att en läkare bör känna till kroppens olika delar och hur de fungerar är ju självklart men hur man skaffar sig kunskapen utan att skära i kroppen var ett stort problem innan obduktioner blev tillåtna i slutet av medeltiden. Då uppstod ett nytt problem: Vilka kroppar borde man få skära i? Föga förvånande blev det avrättade brottslingars som anatomerna länge fick öva sig på. När sedan anatomiundervisningen utvecklades under de följande seklerna, ökade efterfrågan på lik. Det var inte alltid som brottsligheten höll jämna steg med efterfrågan och gravplundring blev på sina håll lönsamt. Tidigt diskuterade man också om andra tänkbara lik, nämligen de från människor i samhällets utkanter och utan släktingar.

För dagens läsare är det värt att påminna om att självmördare länge jämfördes med andra brottslingar som borde sona sina synder genom en sista samhällstjänst i anatomiundervisningen. Ett åskådligt exempel på avståndstagande är hur ett tjänstefolk i Stockholm i slutet av 1600-talet rusade till en präst och skrek att en granne höll på att hänga sig. Prästen sprang dit och tyckte att mannen ännu inte var död. Han skar ned stackaren för att försöka återuppliva honom. Tyvärr hade mannen då redan dött och att ta ned en självpillning, som det hette, var rackarens uppgift. Prästen blev avsatt från sitt ämbete.

Jan-Olof Fallström

BJÖRN ASKER

HOVET:

Historien om ett kungligt maskineri

Historiska Media 2022

Björn Asker, docent i historia och före detta arkivråd vid Riksarkivet, har skrivit en bok som handlar om det svenska hovet från 1500-talet fram till vår tid. *Hovet: Historien om ett kungligt maskineri* är ett översiktsverk som författaren hoppas ska inspirera till mer forskning om detta mångfacetterade fenomen. Här behandlas såväl hovets organisation, och hur det har förändrats över tid, som dess roll som makt- och kulturcentrum.

Länge skilde man knappast på kungens hov och hans övriga administration i form av det kungliga kansliet och finansförvaltningen, vilket låg i linje med 1600-talets starka kungamakt. Under frihetstiden försvagades naturligt nog detta samband. Under Gustav III:s tid ställdes hovet åter under monarkens ”enskilda disposition”. Hovets liv präglades i hög grad av representation, och från och med 1600-talet var dess fasta punkt Stockholms slott. Men även när kungen var på resa följde en del av hovet med, exempelvis när kungafamiljen flyttade till något av de andra slotten under våren och sommaren, eller när monarken låg ute i fält. De praktiska arrangemangen var omfattande när tjänstefolk och bagage skulle förflyttas på ofta dåliga vägar. Fram till 1800-talet, då ångbåtar och senare järnvägar och hotell av god standard kunde erbjudas, ordnades övernattningar i regel på herrgårdar eller i prästgårdar.

Under 1500-talet var hovet ganska litet och anspråkslöst, men under 1600-talet byggdes det ut till ett större och mer hierarkiskt system. Det blev också ett centrum för armé- och civiladministration, där unga adelsmän knöt betydelsefulla kontakter som gav fördel i karriären. Något som Björn Asker poängterar är att militären alltid varit en integrerad del av hovet. Många av hovfunktionärerna har tjänstgjort både vid hovet och i krigsmakten. Gardister och drabanter har varit ett självklart inslag i hovmiljön. Hovet var också en viktig arbetsplats för kvinnor, där de både kunde tjänstgöra och få möjlighet att ingå fördelaktiga äktenskap.

Att tjänstgöra vid hovet innebar att alltid vara tillgänglig för de kungligas behov. Vardagslivet framstod ofta som enformigt. Gustav VI:s siste riksmarskalk Stig H:son Ericson berättar i sina memoarer att det egna privatlivet fick underordnas det kungligas behov och att begrepp som ”övertid” eller ”obekväm arbetstid” inte existerade. I takt med att samhället demokratiserades under 1800- och 1900-talen kom hovet att spela mindre roll som karriärväg än tidigare.

Skilnader i löner och anställningsförhållanden har varit stora mellan lägre och högre befattningshavare i äldre tid. Lönen för änkedrottning Hedvig Eleonoras chef för hovförvaltningen var högre än en landshövdingens, medan betjäningens låg på en helt annan och lägre nivå.

De som tjänstgjorde i de kungligas närhet hade högre lön än annat tjänstefolk, exempelvis hade pigan Anna Katarina Berg, som städade i Hedvig Eleonors kammare, en årslön i jämnhöjd med de manliga skrivarnas.

Det svenska hovet var i ett internationellt perspektiv ett litet hov, mer likt de tyska furstehoven i storlek, men tidvis strävande efter att efterlikna det beundrade franska hovet. Förutom att sörja för kungafamiliens bekvämlighet och säkerhet har hovet, särskilt under 1600- och 1700-talen, varit en arena för kulturella evenemang, för konst, teater, musik och balett. Man ville visa att Sverige hade en god kulturell standard, väl i klass med andra europeiska hov. En stor del av det svenska kulturlivet, långt in på 1800-talet, utvecklades vid hovet efter de kungligas önskemål. Arkitekter, konstnärer, konsthantverkare, kompositörer, sångare och skådespelare fick löner, anslag och studieresor bekostade av hovet eller de kungligas privata medel. Nicodemus Tessin den yngre gjorde en studieresa ut i Europa bekostad av Hedvig Eleonora, och både Erik Dahlbergh, David Klöcker Ehrenstrahl och David von Krafft åtnjöt hennes beskydd ekonomiskt och genom regelbundna beställningar av konstverk.

I *Hovet: Historien om ett kungligt maskineri* ges en fascinerande inblick i en organisation som fortfarande spelar en roll i vår tid, dock på ett annat sätt efter 1974 års regeringsform än under enväldiga monarkers styre.

Eva Helen Ulvros

NILS JOHAN TJÄRNLUND

JÄRNBRUKENS HISTORIA

Bokförlaget Stolpe 2022

För mig som är uppvuxen i den lilla bruksorten Nyvång, i nordvästra Skåne, där en gång i tiden Skandinavien största stenkolsgruva låg, är boken om järnbrukens historia en mycket intressant läsning eftersom jag ser många likheter mellan bruksbyarna i boken och min uppväxtort Nyvång.

Runtomkring i Sverige finns det många gamla järnbruk där vi kan se spår av järnets betydelse för Sveriges utveckling. En del av dessa järnbruk är välbevarade och är museum idag, andra står tomma och har förfallit över tid. Denna utveckling har författaren och vetenskapsjournalisten Nils Johan Tjärnlund skrivit om i sin bok *Järnbrukens historia*. Tjärnlunds mål med boken är att folkbilda oss läsare genom ett bildrikt reportage. Om han har lyckats med detta återkommer jag till senare.

Innan jag går in på vad boken handlar är det av stor vikt att förstå vilken roll som järnbruken har spelat i Sveriges historia. Enligt den före detta högerledaren och brukspatronen Arvid Lindman, född i Österbybruk, symboliserade järnbruken följande: kollektivitet, gemenskap, hemmahörighet och solidaritet, vilket är likt folkhemstanken som präglade Sverige under större delen av 1900-talet.

Bokens författare berättar en historia som i mångt och mycket också är Sveriges historia. Tjärnlund lotsar oss igenom 3000 år av järnframställning i det som geografiskt är Sverige idag och de landområden som en gång har tillhört Sverige. Under den tidiga medeltiden var det köpmännen från Lübeck som började intressera de svenska kungarna för export av järn i större skala. Det är också då som tyska bergsmän och köpmän får privilegier att bedriva sin verksamhet i Sveriges olika bergslag och köpstäder. Bergsbruket och utrikeshandeln banade därmed väg för integreringen av svenskarna i den europeiska civilisationen. Senare i boken får vi lära oss hur Bergslagen blev centrum för Sveriges järnframställning och därmed världens järnhantering under 1600-talet. Författaren skriver om en mycket viktig del av den svenska historien som lade grunden för Sverige som stormakt på 1600-talet. Under 1600-talet producerades cirka 40% all världens järn i Sverige.

När börjar järnets historia? Enligt Nils Johan får vi gå tre tusen år tillbaka i tiden, till cirka 700 år före vår tideräkningens början, och till en plats som kallas "Röda jorden". Platsen ligger i hjärtat av Bergslagen, inte så långt från Skinnskatteberg. Därefter har järnet haft en stor inverkan på våra liv, både i delar av dagens Sverige och i delar som en gång i tiden tillhörde Sverige. Vidare berättar författaren att människorna lärde sig att utvinna järnmalm från vattendrag och myrar, så kallad myrmalm.

När började tillverkningen av järn bli industriell? Från det vi kallar Sverige idag började vi exportera järn redan under den så kallade vikingatiden. Men vi får nog flytta fram till medeltiden för att kunna säga att järntillverkningen blev industriell. Var? Bergslagen runt Norberg. Det var bergsmän som tillverkade järn under vissa delar av året, resten av året var de flesta bönder. Under medeltiden blev järntillverkningen en allt viktigare del av den svenska ekonomin. Många rika adelsmän började investera i olika järnhyttor. Järnhanteringen ledde till ökad handel. Den ökande handeln ledde i sin tur till att städer såsom Arboga och Köping anlades. Alla städerna som handlade med järn fick ett järntorg, exempelvis Järntorget i Gamla Stan i Stockholm.

Vilka konsekvenser får detta? En ny form av lagstiftning och effektivare redskap inom jordbruket följde. Tänk om vi fortfarande hade haft tråplogar istället för järnplogar! När blev makten intresserad av att kontrollera järnhanteringen i Sverige? Tjärnlund berättar att det började med Gustav Vasa, men att det var främst under Stormaktstiden som makthavarna blev intresserade på allvar av att ta kontroll över produktionen i Sverige och exporten av järn från Sverige. Under Stormaktstiden producerade Sverige cirka 40% av allt järn i världen. Det var under 1600-talet järnhanteringen blev allt mer professionell och det var många utanför Sverige som bjöds in till Sverige för att göra den ännu mer professionell. De mest kända namnen är De Besche och De Geer. Men Tjärnlund menar att vi inte får glömma alla som var födda i Sverige som startade järnbruk i Sverige.

När Storbritannien blev det rike som dominerade världen spreds det svenska järnet över världen. Det exporterade först till England och sedan vidare till Afrika, Asien och Nordamerika. Det svenska järnet blev alltså globaliserat innan begreppet var uppfunnet. Men Sverige exporterade järnet mestadels som stångjärn och inte som en vidareutvecklad industriprodukt. Vad berodde detta på? Den stora anledningen var den doktrin som styrde Sveriges handelspolitik på 1600- och 1700-talet; merkantilismen. Målet med denna doktrin var att exportera mer än man importerade. Järnhanteringen var hårt reglerad.

Fram till 1800-talet, innan marknadsekonomin och näringsfriheten slog igenom på riktigt, begränsade både staten och marknaden den svenska industriutvecklingen. Men efter liberalisering av det svenska näringslivet kunde den så kallade *snilleindustrin* utvecklas och därefter gick Sverige från att vara en råvaruexportör till att bli en stat som exporterade fler och fler förädlade produkter. Under 1800-talet förändrades också ägandet av järnbruket. Den så kallade bildade borgarklassen börjar ta över ägandet av fler och fler järnbruk från adeln.

Med all utveckling under 1800-talet, Bessemerprocessen och Martinmetoden var de viktigaste förändringarna, började den så kallade "bruksdöden". Stora järnverk etablerades i exempelvis Sandviken och Domnarvet, och inom 10 till 20 år försvinner hälften av de små järnbruken. Järnburksindustrin gick från småskalighet till storskalighet. Folk tvingades att flytta, många till norrlandskusten där de började arbeta inom skogsindustrin. En del flyttade till andra sidan Atlanten.

Det sista jag vill ta upp kring innehållet i boken handlar om Engelsbergs bruk, som familjen Ax:son Johnsson tar över under första världskriget. Engelsbergs bruk räknas som ett av världens bästa industriminnen och finns sedan 1993 på UNESCO:s lista över världsarven, *World Heritage List*. Bruket används idag som ett modernt centrum för kultur och vetenskap. Nästa gång jag turistar i närheten av Engelsbergs bruk kommer jag att boka en guidad visning av detta industriminne.

Nådde författaren sitt mål med att folkbilda den som läser boken? Jag svarar jakande på denna fråga! Jag har läst ett antal kurser ekonomisk historia på universitetet och kan en del om den svenska ekonomiska historien. Men efter att ha läst boken om järnbrukens historia har jag lärt mig mycket mer om en de viktigaste byggstenarna i den svenska utvecklingen till en modern välfärdsstat. Boken är fantastiskt vacker och rikt illustrerad.

Järnbrukens historia är en bok för alla historieintresserade personer i Sverige. Här finns något för alla eftersom boken handlar om allt från industrihistoria till svensk ekonomisk historia och kulturhistoria: Hur viktiga våra bruksorter har varit i Sverige från medeltiden fram till idag.

Mats Åkesson

MARIA JOSEPHSON

LEX THX

Norstedts förlag 2022

*L*ex THX är en svindlande berättelse, där man som läsare får inblick i såväl Elis Sandbergs och patienternas vedermödor, som läkarnas och politikernas motstånd mot THX-doktorn. Idéhistorikern och medicinhistorikern Maria Josephson berättar inte bara om en av Sveriges största medicinska konflikter genom tiderna. Hon tar också med oss på en resa som handlar om de mänskliga värden som förlorades när välfärdsstaten byggdes ut och den lilla människans strid mot myndighetsverige.

Allt började i Aneby när Elis Sandberg (1910–1989), som då var veterinär i trakten, började injicera djur som hade tumörer med kalvthymusextraktet (THX) som han fick genom att mala ner färska thymuskörtlar från kalvar och blanda moset med destillerat vatten. Sandberg ansåg sig ha bevis för att kuren fungerade. Hans förhoppning var att thymus (kalvbräss) skulle kunna hjälpa immunförsvaret att bekämpa bakterier, virus, ja till och med bota människor mot turberkolos och cancer. Om detta stämde skulle mycket vara vunnet för mänskligheten. Men mer forskning behövdes för att THX skulle kunna bli universalmedel mot cancer – den sjukdom som för flertalet under 1950-talet innebar döden. Den hjälp som annars fanns tillbuds var kirurgi eller röntgenstrålning. När dessa inte hjälpte fick patienten oftast åka hem utan vare sig någon egentlig smärtlindring eller fortsatt kontakt med sjukvården. Den palliativa vården i Sverige låg än så länge i sin linda, att hitta ett botemedel skulle således kunna bli en banbrytande upptäckt. Detta behövde utforskas vidare ansåg veterinären från Småland, och gjorde själv slag i saken när ingen annan förstod läkemedlets potential. Hemma på gården, långt från de stora forskningsinstitutionerna och laboratorerna, byggde Sandberg upp det som 1964 kom att bli *Institutet för klinisk thymusforskning*. THX-kliniken, som forskningsinstitutet kallades i vardagligt tal, bestod förutom av ett forskningslaboratorium av en vårdstation dit patienter under de kommande decennierna kom för att få THX-injektioner.

1949 disputerade Sandberg på avhandlingen *The bovine cervical thymus and its involution*. Trots doktorstiteln i veterinärmedicin fick Sandbergs upptäckt inte det uppsving som han hade hoppats på. Inom den medicinska kåren var man tveksam till hans rön och inte minst till dess evidens. Men Sandberg var en målmedveten och envis person och fortsatte forska på THX, nu också på människor som injicerades av välvilligt inställda läkare, eller av läkare som hade blivit övertalade av sina patienter när den konventionella vården inte längre hade några svar. Trots dessa behandlingar var det få läkare som utåt ville stå för att de hade använt sig av THX, eftersom de behövde försvara vetenskapen och skolmedicinen. Dubbelspelet, och att de läkare

som fick THX inte återrapporterade resultaten, medförde att Sandberg vetenskapligt jobbade i motvind. Samtidigt ökade strömmen av patienter hela tiden och runtomkring i landet bildades THX-föreningar som erbjöd sina medlemmar THX-behandling.

I *Lex THX* får man följa hur konflikten kring Sandberg slutligen blev en fråga för först Medicinalstyrelsen och därefter regeringen och Socialstyrelsen. Flera gånger blev han åtalad och i några fall också dömd. Den största stridsfrågan handlade om THX var ett läkemedel, och om så var fallet, vad var den verksamma substansen i bräsen? En annan fråga handlade om Sandbergs forskningsverksamhet – hur vetenskaplig var den? Åtalen till trots fortsatte människor att komma till Aneby. De trodde på THX-doktorn. Oavsett vad medlet innehöll så kände de sig bättre efteråt.

Sandbergs kanske viktigaste bedrift var att han lyssnade på sina patienter. Att bli sedd när man har ont eller lider av en åkomma kan vara nog så viktigt. Det personliga mötet mellan patient och läkare hade dock blivit alltmer sällsynt inom den konventionella vården. Provinsialläkarna blev färre i takt med att större vårdenheter byggdes upp i centralorterna och därmed försvann alltmer det mänskliga mötet och den personliga relationen mellan läkaren och dennes patienter. Sandbergs förmåga, att ta sig tid att möta och samtala med alla som kom och som behövde vård, sågs även av skeptikerna till THX som något positivt. I boken beskrivs hur professorn i radiologi vid Karolinska institutet, Jerzy Einhorn, trots sin kritik mot THX och Sandbergs medicinska kompetens skickade sina läkarstudenter till Aneby för att de på plats skulle lära sig bemötandets konst.

Drygt två år innan Sandbergs dog godkändes THX som ett naturläkemedel 1987 och därmed var sagan all. Sandberg var för gammal för att strida, men egentligen var detta inte det öde han ville att THX skulle möta. Han hade hela sitt liv värjt sig från att bli ihopkopplad med det alternativmedicinska fältet. THX var enligt honom ett läkemedel, inte ett naturläkemedel.

Varför vallfärdade människor till Aneby under 40 år? Fanns det något kurativt i THX? Josephson tar inte ställning till dessa frågor, utan ser konflikten kring Sandberg som ett samtids-historiskt fenomen som kunde pågå eftersom det gav människor hopp om bättring. Att gripa efter minsta halmstrå när ens diagnos inte bedöms kurativ är mänskligt. Läsaren får genom *Lex THX* ett stycke medicinshistoria till livs som också ställer frågor om hur vi idag ser på dels vård och behandling, dels konflikten mellan stad och landsbygd.

Johanna Ringarp

JOHAN SAMUELSSON

LÄROVERKEN OCH PROGRESSIVISMEN: Perspektiv på historieundervisningens praktik och policy

Nordic Academic Press 2021

En vanlig och ganska spridd bild av läroverkslärarna i utbildningshistoriska sammanhang är att dessa stått för värden som en välfungerande undervisning med läraren som självklar auktoritet, ordning och reda, kunskap och bildning eller andra traditionella ideal. Anhängare av dessa värden har inte sällan idealiserat tiden före enhetsskolans införande på 1960-talet som en epok då skolan, och särskilt då läroverken, fungerade bättre än under senare perioder, när progressiv pedagogik med nya idéer om elevaktiva undervisningsmetoder och en alternativ lärarroll anses ha tagit över. Kritiker av den ”gamla traditionella skolan” som tvärtom förespråkade reformer har gett en liknande bild av läroverken och dess lärare som just försvarare av det traditionella, men då har det setts som ett problem snarare än som en förebild.

Folkskolans lärare har däremot oftast skildrats som varma anhängare av skolreformer med progressiv pedagogik syftande till att aktivera eleverna och förändra den traditionella lärarrollen. De har inte sällan framställts som en slags motpol till läroverkslärarna, oavsett om man sett positivt eller negativt på folkskolan och dess lärare.

Jag har själv ganska oreflekterat tagit till mig dessa bilder av läroverkens respektive folkskolans lärare. Men genom att läsa Johan Samuelssons utmärkta bok *Läroverken och progressivismen. Perspektiv på historieundervisningens praktik och policy* (Nordic Academic Press 2021) har jag kommit på andra tankar. Det var länge sen jag läste en bok som så grundligt vänder upp och ner på etablerade föreställningar.

Det är en gedigen och huvudsakligen empiriskt inriktad bok Samuelsson skrivit. Syftet är att undersöka hur progressivismen som pedagogisk idé och praktik fick genomslag på de svenska läroverken under perioden 1920–1950. För detta syfte granskar han främst undervisningen i historia men även den allmänna inriktningen på undervisningen vid läroverken. Boken innehåller också ganska utförliga bakgrunder om läroverkens utveckling, läroverkslärares utbildning och om hur progressivismen diskuterades.

Med progressivism menar Samuelsson dels idéer om samhällets förändring, dels direkt pedagogiska idéer och praktiker. Grundläggande för progressivismen var att skolan skulle bidra till ett mer demokratiskt samhälle. De pedagogiska idéerna handlade bland annat om att undervisningen skulle utgå från elevernas intresse och att dessa skulle aktiveras med till exempel grupparbeten, eller att undervisningen skulle bli mer praktisk och åskådlig. Undervisningen skulle helst också utvecklas med försöksverksamhet byggd på forskning eller praktiska erfarenheter.

Merparten av boken är empiriska kapitel med analyser av källmaterialet. Detta är dels utredningar, propositioner, undervisningsplaner och liknande formella dokument som på olika sätt styrde undervisningen, dels de redogörelser för sin undervisning som ett stort antal läroverkslärare lämnade in till 1946 års skolkommision.

När det gäller utredningarna om läroverken kan Samuelsson visa hur progressiva perspektiv och idéer utvecklades redan i början 1900-talet. Detta menar han står i kontrast till tidigare forskning som hävdade att det var först på 1940-talet som progressiva ideal började slå igenom. Hans främsta exempel är skolkommisionens betänkande om läroverken från 1922 (1918 års skolkommision). Utredningens betänkande hade tydliga progressiva inslag.

Mot bakgrund av världskriget menade utredarna att ett demokratiserat samhälle krävde en ny skola. Flera olika delar av skolans organisation och inriktning behövde därför förändras. Det gällde inte minst pedagogiken, och utredarna föreslog bland annat mer självständigt arbete för eleverna, ökad ämnessamverkan och individanpassad undervisning. Skolan borde också mycket mer uppmuntra eleverna till att bli aktiva och självständiga. Dessa och andra förslag togs in i den följande propositionen och flöt sedan vidare in i nya utredningar, undervisningsplaner och metodiska anvisningar med mera.

Intressantast är de delar av Samuelssons bok som behandlar läroverkslärarna själva och deras undervisning. Under mellankrigstiden var flera läroverkslärare, förutom sin verksamhet som skollärdare eller lärare, också aktiva i olika organisationer, på konferenser och i tidskrifter som verkade för progressivismens spridande. Några av dessa progressivt sinnade lärare medverkade också i utredningar om skolan eller författade läromedel och metodiska anvisningar.

Omkring tio procent av läroverkslärarna sände in redogörelser för sin undervisning till 1946 års skolkommision. Kommissionen önskade få kunskap om hur reformpedagogisk undervisning i praktiken bedrevs, och hade själv gått ut med en uppmaning till landets läroverkslärare att beskriva sådan undervisning. Det här materialet är vad jag vet inte använt tidigare, och också det mest givande att ta del av. Här kan man följa hur enskilda läroverkslärare utformade sin undervisning på sätt som uppfattades nydanande och utvecklande.

Samuelsson fokuserar alltså på historielärares undervisning i sitt ämne. Han har ett underlag av redogörelser från ca 60 historielärare. Läsaren får ta del av en rad intressanta och läsvärda exempel på hur olika namngivna lärare försökte förnya och utveckla sin undervisning i progressiv riktning. Källmaterialet ger en förvånansvärt levande inblick i tidens klassrum. En del lärare inspirerades av pedagogisk och psykologisk forskning och/eller experimentell undervisning grundad i sådan forskning. Det finns vidare många exempel på lärare som försökte aktivera eleverna genom att de fick arbeta självständigt eller i grupp. Studiebесök, utflykter till historiska platser, historiska rundvandringar med mera prövades också.

Visst fanns det som Samuelsson påpekar kritik mot de nya idéerna och de reformpedagogiska försöken. Sammantaget får man som läsare ändå intrycket av att läroverkslärarna under mellankrigstiden var betydligt mer progressivt inriktade än man skulle kunna tro innan läsningen av boken.

Björn Furuhausen

JACK WERNER

ORMEN FRISKE

Albert Bonniers Förlag 2022

Intresset för vikingarna har visat sig vara tämligen ihållande under de senaste århundradena, oaktat att de har tagits i bruk av 1800-talsnationalister eller tyska nationalsocialister. Bara några år efter andra världskrigets slut var det den svenska frisksportrörelsen som drog nytta av vikingatidens popularitet. Under ledning av den dynamiske, rastlöse men inte alltid ekonomiskt kompetente frisksportaren Sten Schröder byggdes vikingaskeppet Ormen Friske med ett av de vikingaskepp som blivit utställningsobjekt på museum i Oslo som förlaga. Den sentida svenska versionens första och sista seglats hade Björkö utanför Stockholm som utgångspunkt och Rotterdam som planerad slutdestination. Så långt nådde emellertid aldrig skeppet. Under en rasande storm på Nordsjön, och samtidigt som en brittisk bombplansövning, gick det under utanför Helgoland. Alla ombord omkom.

Journalisten Jack Werner har under lång tid intresserat sig för Ormen Friske. Resultatet av hans efterforskningar är, som titeln anger, en berättelse. Det märks inte minst av att hans livfulla prosa är strikt kronologisk ordnad. Han uppehåller sig sällan vid oklarheter eller motsägelsefulla uppgifter. I berättelsen har han även inkluderat en lång upptakt kring Världssportutställningen, som kallades för Lingjaden och som gick av stapeln i Stockholm 1949. Historien om hur den i allt väsentligt regnade bort, vilket resulterade i en ekonomisk katastrof för arrangörerna och de affärsinnehavare som var verksamma på tävlingsområdet, är intressant, men då den endast har en perifer betydelse för Ormen Friske tar det alltför lång tid innan Werner kommer till saken. Likaså tenderar avsnittet om Frisksportorganisationen och Schröders roll däri att bli väl utförligt.

Författaren lyckas väl med att teckna jungfruresan, som var föremål för ett stort medialt intresse. Ett stort antal av tidningsartiklarna från tiden när det begav sig utgör hans huvudsakliga källmaterial tillsammans med allehanda texter om Ormen Friske och frisksportrörelsen samt samlingar i ett flertal arkiv. Dessutom har Werner intervjuat efterlevande och andra som engagerat sig i det olycksaliga vikingaskeppet. Dessa olika typer av källor vävs tydligast samman i bokens sista tredjedel, vilken är den mest läsvärda.

Skildringen av den tragiska förlisningen och de efterlevandes sorgearbete, vilket fick sina tydligaste uttryck i viljan att återbörda de kroppar som återfanns, är både pregnant och gripande. Bokens höjdpunkt är kapitlet om minnet av Ormen Friske. I det blottläggs den kamp kring motstridiga tolkningar som har förts fram och som fortfarande gör sig påmind bland efterlevande och andra intresserade. I detta avsnitt påminns läsaren om att svenska politiker

som var verksamma i kalla krigets första decennier inte bara var undfallna i relation till sovjetiska makthavare utan även till brittiska. För svenska politiker och diplomater tycks det aldrig ha varit aktuellt att fråga kollegor i London om de kunde ge svar på om brittiska bomber hade bidragit till Ormen Friskes undergång.

Ulf Zander

PER-ARNE BODIN

RYSK KULTUR I TUSEN ÅR

Artus & Norma bokförlag 2022

Det här är en bok som jag efter läsning lägger ifrån mig med starka känslor av behag och samtidigt obehag. Den första känslan framkallas nästan automatiskt av att författaren är Per-Arne Bodin, emeriterad professor i slavistik vid Stockholms universitet, som härmed har skrivit ännu en inträngande bok om den ryska kulturtraditionen i djuphistoriskt perspektiv. Den kan beskrivas som en uppföljare till den för några år sedan utgivna *Rysk litteratur i tusen år* (2020), men också till en lång rad tidigare djuplodande verk om den rysk-ortodoxa kyrkan, den ryska kulturen och den ryska litteraturen. Några kapitel är uppdaterade versioner av tidigare publicerade texter. Boken är fint illustrerad.

Det är få, om några, svenska och nordiska forskare som besitter Bodins djupa kunskaper om sitt ämne, och det är få som med sådan skicklighet och pedagogisk förmåga förmår inplacera den ryska kulturen i en större kulturvetenskaplig och samhällelig ram, oavsett om ämnet är de gammaltroende i Ryssland, med deras försvar av de gamla gudtjänstbruken och ryska traditionerna, eller det tidiga 1900-talets ryska avantgardister, med deras radikala idéer om att via konsten och musiken skapa en ny värld. Hans längdsnitt om Gulaglägrens kulturhistoria, som går tillbaka ända till 1400-talets Solovetskijkloster, är mästertlig. Mot den kulturella bilden av klosterlägret som ett mönsterfångelse för omskolning av antisovjetiska intellektuella element, en plats för kreativ verksamhet, ställer han verklighetens lägersystem, grundat i våld, godtycke och umbäranden. En av dess mest bemärkta fångar, Dmitrij Lichatjov, kallade detta dualistiska lägerliv för absurd teater eller ”en rik intellektuell samvaro under fånglägervillkor”.

Författaren har inte bara eminent kännedom om, utan också en empatisk hållning till, denna ryska kultur som få kan uppbibriga. Men det är också denna empati som väcker den andra känslan, obehaget. Den dyker upp vid olika tillfällen under läsningen, men kanske mest påträngande när Bodin sammanfattar sin analys genom att slå fast att ”Ryssland inom litteratur och kultur [är] en världsmakt genom all sin intellektuella och andliga kraft”. Det är ju denna kraft som när detta skrivs används för att söka förintra grannlandet Ukraina och dess invånare, i en verksamhet som visserligen i ett avseende är kulturell, eftersom den i hög grad är knuten till kulturella spår, men i ett annat avseende är så långt ifrån kultur som man kan komma. Man kan förstås hävda att kultur inte kan hålla i vapen och aptera sprängladdningar, men den ryska kulturen är icke desto mindre högst delaktig i kriget genom att legitimera Putins politik och de putinistiska stridskrafternas brutala framfart, och mobilisera människor antingen för det brutala våldet eller för den passivitet inför aggressionen som präglar den ryska befolkningsmajoriteten. Därtill bidrar den verksamt till att

rationalisera, det vill säga lägga till rätta, de exempellösa ryska illgärningarna i Mariupol och Butja.

Det är oklart om manuskriptet till boken hade lämnat författarens hand den 24 februari, dagen då Ryssland attackerade Ukraina. Mycket tyder på att så var fallet. Till Bodins försvar kan man anföra att han inte är omedveten om den dubbelhet eller paradox som ligger i den ryska kulturens roll som samhälls- och maktfaktor. Det framgår med önskvärd tydlighet att kultur, den dimension som i boken mestadels rör ”finkulturella” företeelser som konst, litteratur och film, genom den ryska historien legat nära inte bara den rysk-ortodoxa kyrkan, utan även makten centrum i Kreml. Kyrkan och dess makten närstående patriark Kirill spelar en viktig roll för att rättfärdiga kriget. Det är en roll som skulle kunna ha analyserats tydligare och skarpare.

Dessutom är författaren noggrann med att analysera kulturen inte bara utifrån de samtida förutsättningarna. Han belyser också utförligt hur denna kultur, bearbetad på lämpligt sätt, har tagits i bruk av sentida ryska aktörer för att tillfredsställa deras behov och gynna deras intressen, vilka påfallande ofta har haft med konflikt att göra. Man blir till exempel snabbt klar över att storfursten Vladimir, alias vikingen Valdemar med rötter på andra sidan Östersjön, inte bara var en historisk gestalt som, i Nestorskrönikans berättelse, med fast hand, brutalitet och framgång enade Kievrikets ständigt inbördes tvistande furstar på 900-talet. Han har också fått göra kulturell tjänst i nutidens Ryssland, i stark konkurrens med ukrainska intressen. Det är ingen tillfällighet att Putin 2016 lät resa en staty av storfursten intill Kremlmuren i centrala Moskva. ”Storfursten har också fördelen av att vara namne till den nuvarande presidenten och i sociala media antydde att Putin på detta sätt invigde en staty över sig själv”, slår Bodin fast.

Han konstaterar att det efter Sovjetunionens fall 1991 åter blev möjligt att minnas och vända sig till den ryska kulturen utan pekpinnar och censur. Han beskriver en alternativ post-sovjetisk kultur – bland annat den i väst så uppmärksammade aktionsgruppen Pussy Riots manifestationer – som vill rikta sökarljuset mot den lilla människans lidande och fruktan och protestera mot politisk övermakt. Frågan är om förändringen har blivit till det bättre, eller om kontinuiteten ändå, omvälvningarna under Gorbatjov och Jeltsin till trots, varit starkare än förändringen. Kulturen har ofta visat sig vara ett trögrörligt fenomen, särskilt i tider av snabb och turbulent samhällsförändring.

Bodins bok, i synnerhet slutessån ”Minnet och glömskan”, väcker svåra frågor, som inte har några givna svar. Skall vi, som respons på Rysslands vidriga krig, plocka bort Dostojevskijs och Tolstojs samlade verk från bibliotekshyllorna, eller åtminstone förse böckerna med en normkritisk varningstext om verk som, om än inte rätlinjigt, har lett till våld och inte passar för vår tid? Eller skall vi frikänna och hylla dem såsom autonoma verk från en annan tid, med helt andra bevakelsegrunder och drivkrafter än de krigiska strömningar som styr dagens Ryssland?

Klas-Göran Karlsson

JESPER HAMARK

STREJK!

Från Satans svarta kvarnar till gigeekonomin

Verbal Förlag 2022

Strejk! är ett ambitiöst försök av ekonomhistorikern Jesper Hamark att lyfta fram ett antal nedslag för att påvisa vändpunkter, strategier och principiella frågor kopplade till arbetsmarknadskonflikter. Som jag läser boken är dessa nedslag ett försök att dels försöka ge ett svar på varför strejker hela tiden återkommer (trots att de allra flesta strejker slutar i nederlag), dels ett försök att säga något mer generellt om hur arbete organiserats i det förflutna och hur det organiseras idag.

I boken tas läsaren med på en motorcykelfärd genom det förflutnas konfliktlandskap kopplat till arbete, från tändsticksflickornas strejk i Londons East End under industrialismens barndom till strejker i ett nyliberalt arbetslandskap. En styrka i boken är att den visar hur mångfacetterade strejker kan te sig, och att strejker behöver förstås i relation till sin historiska, sociala och politiska kontext. Här samlas en rad spännande, tankeväckande och viktiga exempel på strejker, som alla på ett eller annat sätt ger läsaren nycklar för att förstå hur arbetsmarknadskonflikter kan uppstå, genomföras och avslutas. Några kapitel har ett lite mer översiktligt anslag, men de flesta utgörs av djupdykningar med relativt detaljerade berättelser om enskilda strejker.

Boken gör inte anspråk på att vara en totalhistoria om strejk, vilket är ett klokt val. Istället återges ett antal strejker med ett tydligt geografiskt fokus på Sverige och USA, även om det ibland blänker till med exempel från andra delar av världen. I en bok av detta slag är det begränsade geografiska fokuset högst förståeligt. De episoder som beskrivs är alla högtintressanta exempel på olika aspekter av strejk, arbete och relationer på arbetsmarknaden.

Hamark skriver medryckande och levandegör det förflutnas människor som varit inblandade i arbetsmarknadskonflikter. Stundtals använder han det stilistiska greppet att ta sig in i enskilda människors tankar och ger röst åt vad de kan ha tänkt eller känt i dramatiska situationer. Greppet är möjligen etablerat inom ett bredare populärkulturellt sätt att skriva, och är helt uppenbart ett medvetet val, men en källkritiskt skolad historiker som undertecknad störs mest av det. Det framstår som minst sagt otroligt att Hamark har tillgång till källmaterial som låter honom belägga dessa utsagor, som för mig framstår som fiktion och mest stör läsningen. Frågan jag ställer mig är varför det vi kan belägga om förflutna strejker – som ju är fulla av högotanig dramatik – inte räcker för att ge nerv till denna typ av sammanställning? Jag har två mer principiella invändningar mot *Strejk!*

För det första är jag osäker på om anspråket att skriva en historia om strejk som fenomen

över ett så stort tidsmässigt, socialt och geografiskt spann verkligen låter sig uppfyllas. Eller snarare, jag saknar en tydlig analytisk definition av vad Hamark egentligen menar kännetecknar en strejk. På ytan förefaller det uppenbart, en konflikt mellan de som säljer sin arbetskraft och de som köper den kopplad till fördelningen av det mervärde arbetet skapar. Men de episoder som återges är mycket olika, från vilda och våldsamma strejker i Appalachernas kolfält, till mer ordnade blockader utförda av Handels till den sociala rörelsestrategi som Chicagos lärarfack använt och allt däremellan. Sinsemellan har de nästan större skillnader än förenande drag. Och är det verkligen meningsfullt att göra en så skarp avgränsning mellan strejk och andra konfliktformer, som upplopp? Bara under de senaste åren har vi via skakiga mobilkameror kunnat se hur flera stora elektronikfabriker i Kina skakats av upplopp innanför fabriksportarna – är inte det också ett sätt att dra undan sin arbetskraft och sätta sig i en bättre kollektiv förhandlingsposition?

För det andra saknar jag delar av den mer samtida svenska strejkforskningen. Hamark konstaterar förvisso helt korrekt att svensk strejkforskning avtagit betydligt efter en kulmen som nåddes i början eller mitten av 1990-talet. Han förklarar detta med att strejker som företeelse blivit mycket mindre vanliga i Sverige. En alternativ förklaring skulle kunna tagit en mer historigrafiskt ansats. Vad gäller historisk forskning om strejker gick denna ned i samband med att arbetarhistoria, så som fältet formerats under 1980-talet, nådde en kulmen med efterföljande tillbakagång. Men detta betyder inte att det helt saknats svenskspråkig forskning om strejk de senaste decennierna. I referenslistan saknas vad jag uppfattar som viktiga verk av till exempel Kristin Linderoth (2020), Paula Mulinari (2021) eller Eva Schmitz (2011). En gemensam nämnare för de studier jag saknar är att de inte behandlat strejker i typiskt mansdominerade sektorer utan istället fokuserat på arbetsvillkor i kvinnodominerade sektorer kopplade till omsorg, service och reproduktion av arbetskraften.

Mina invändningar till trots är detta en högst läsvärd bok. Kanske är mina invändningar också i första hand ett tecken på att läsningen lämnade mig med en vilja att få läsa mer – och mer fördjupad – forskning om strejker.

Andrés Brink Pinto

PETER SANDBERG

SVENSK BRYGGERIHISTORIA: Öltillverkning under 200 år

Historiska Media 2022

En bok om bryggerihistoria kan vid första anblicken te sig vara skriven för ölentusiaster med goda kunskaper om olika ölsorter och god kännedom om i vilka glas de lämpligen bör serveras. Detta gäller inte Peter Sandbergs nyutkomna bok *Svensk bryggerihistoria: öltillverkning under 200 år*. Visst finns där mycket intressant kunskap att hämta för ölentusiasten, men som titeln antyder handlar det främst om den moderna bryggerinäringens historia. Till författarens tidigare utgivna arbeten hör *Det svenska näringslivets historia 1864–2014*, som utgör något av ett standardverk. Peter Sandberg har doktorerat i ekonomisk historia och disputerade på en avhandling om bryggeribranschens strukturella omvandling efter andra världskriget. I hans nyutkomna bok har perspektivet vidgats och sträcker sig huvudsakligen från 1800-talets början fram till våra dagar.

Sandbergs gedigna kunskaper och personliga engagemang genomsyrar hela framställningen. Bryggeriernas utveckling sätts genomgående in i ett historiskt sammanhang, vilket gör att boken speglar den moderna svenska historien sedd ur bryggerinäringens perspektiv. Det handlar således inte om ett smalt ämne för specialintresserade men om näringslivets utveckling och sociala och politiska förändringar under två sekler. Boken innehåller dessutom många samtida foton, vilka ger intressanta inblickar i historiska miljöer under olika epoker.

Texten inleds med en mycket översiktlig presentation av ölets historia från urminnes tider fram till tidigt 1800-tal. Öl dracks redan av vikingarna, men bryggare blev ett yrke först under medeltiden då drycken framställdes i klostren och av städernas bryggmästare. Allt skedde under hantverksmässiga former och i liten skala. All produktion och konsumtion ägde rum lokalt. Detta började förändras vid 1800-talets början då ångbryggerierna etablerades. Med ångans hjälp kunde vissa moment i framställningsprocessen ske maskinellt. Bryggkonstens stora omvandling kom emellertid i Bayern under tidigt 1800-tal. Då började det bryggas underjäst öl. Principen var att låta jäsningsprocessen ske under längre tid vid en jämn låg temperatur. Detta krävde tillgång till modern kylteknik och fabriksliknande lokaler. Det bayerska ölet, eller Münchenölet som det också kallas, är en ljus lager som inte är lika söt som gamla tiders öl. Dessutom har det längre hållbarhet.

Författaren lyfter fram det nya ölet, näringsfriheten och befolkningsökningen som viktiga faktorer för den moderna svenska bryggerinäringens framväxt. När skräförrordningen avskaffades 1846 fanns det 28 bryggerier i Sverige. 1890 var siffran uppe i 550. Under samma tid hade

tre fjärdedelar av alla svenska bryggmästare fått sin utbildning i Tyskland. Många av dem lockades till Bayern och speciellt Weihenstephan i Freising norr om München. Bryggeriet grundades redan 1040 och finns fortfarande kvar. Det är idag världens äldsta.

Samtidigt som bryggerinäringen expanderade, utgjorde överdriven alkoholkonsumtion ett stort samhällsproblem. Toppnoteringen kom 1829 då svensken i genomsnitt drack 46 liter brännvin per år. Parallellt med att antalet bryggerier ökade växte nykterhetsrörelsen fram. Den tilltalade inledningsvis främst de högre samhällsskikten. Prästerna intog en ledande ställning. Arbetarrörelsens ställde sig till att börja med avvisande. August Palm ansåg att nykterhetsrörelsen var en ”odemokratisk och jesuitisk rörelse som framalstrar en massa hycklare.” Efter några decennier sällade sig dock delar av socialdemokratin till deras skara. Även staten agerade för att dämpa alkoholkonsumtionen.

1912 var 234 av sammanlagt 380 riksdagsmän nykterister. Sandberg beskriver på ett mycket initierat sätt spelet mellan bryggerierna å ena sidan och nykterhetsrörelsen och staten å den andra. Olika restriktioner och inskränkningar minskade marknaden för den framväxande bryggerinäringen vilket ledde till koncentrationstendenser. Bryggerierna slöt hemliga samarbetsavtal, bildade karteller eller köpte upp varandra för att hålla priset uppe. Därmed uppstod en monopolliknande situation på det lokala planet. Detta underlättades av ölets karaktär. Den tidens öl var en färskvara med ytterst begränsad hållbarhet och kunde inte transporteras längre sträckor i bräckliga glasflaskor. Därtill kom den undermåliga infrastrukturen baserad på hästdragna vagnar och skumpiga grusvägar. Konsekvensen blev att det var svårt för utomstående aktörer att etablera sig på en lokal marknad kontrollerad av ett eller några få bryggerier. Ett exempel utgörs av Göteborg där Pripps och Lyckholms köpte upp sina mindre konkurrenter för att sedan gå samman och bilda ett gemensamt bolag.

Koncentrationstendenserna går som en röd tråd genom Sandbergs bok. När kommunikationerna förbättrades vidgades de lokala marknaderna till regionala men villkoren förblev i stort sett desamma. Efter andra världskriget fanns det huvudsakligen tre stora ölmarknader i Sverige som samarbetade sinsemellan. Mellansverige kontrollerades av Stockholms bryggerier, västra Sverige av Pripps & Lyckholms. Malmö Förenade Bryggerier tog hand om den södra delen av landet. I Norrland dominerade fortfarande de lokala bryggerierna. Avstånden var för långa och befolkningen för liten för att intressera de tre stora. Däremot gjordes en intressant satsning på att exportera svenskt öl. De tre kartellerna gick samman och lanserade exportölet Three Towns. Etiketten pryddes av Stockholms, Göteborgs och Skånes vapen. En målgrupp utgjordes av amerikanska soldater i Västtyskland. Tanken var att de skulle få smak för Three Towns under sin värnpliktstjänstgöring och sedan fortsätt köpa den när de återvänt till USA. Alla som smakat tyskt öl inser snabbt varför satsningen misslyckades. Three Towns försvann men återuppstod under namnet TT när mellanölet lanserades 1965.

Koncentrationen av den svenska bryggerinäringen kulminerade på sjuttioalet. 1974 köpte staten sextio procent av aktierna i det marknadsledande bryggeriet Pripps. Dess ställning stärktes ytterligare genom mellanölets avskaffande 1977. Många mindre bryggerier slogs ut. Pripps kontrollerade sjuttiofem procent av marknaden. På åttiotalet fanns det endast åtta bryggerier kvar i Sverige. Ett decennium senare inleddes en ny trend. Mikrobryggerier började producera lokalt öl. 2020 var antalet bryggerier i Sverige helt plötsligt upp i 450. Cirkeln är

sluten. Medeltidens bryggmästare som producerade för den lokala marknaden har ersatts av Limhamns bryggeri, Sibbarps husbryggeri, Lundabryggeriet och många andra småbryggerier som brygger bygdens kvalitetsöl. När koncentrationsprocessen drivits så långt att det i princip bara återstod ett statligt monopolbryggeri kom revolutionen. En ölrevolution!

Stefan Håkansson

HENRY A. KISSINGER

THE MEANING OF HISTORY: Reflections on Spengler, Toynbee and Kant

Bokförlaget Stolpe 2022

Det är inte ofta som en engelskspråkig bok recenserar i *Historielärarnas Förenings Årsskrift*. När så sker måste det röra sig om ett ovanligt verk. Så är fallet med *The Meaning of History*, utgivet av ett svenskt förlag, som ett resultat av ett internationellt, atlantiskt samarbete. Författaren tillhör inte heller de återkommande: Henry Kissinger, född 1923 i en judisk familj i Tyskland som han lämnade 1938 på grund av nazisternas förföljelser. Efter studier vid Harvarduniversitetet, som bland annat resulterade i denna bok, och en doktorsexamen i statsvetenskap, blev han så småningom nationell säkerhetsrådgivare under Richard Nixon 1969 och amerikansk utrikesminister under Gerald Ford 1973 till 1977. Han fick Nobels fredspris 1973.

Kissingers femton tidigare böcker har handlat om internationell och amerikansk politik och politiskt ledarskap. Det förstlingsverk från 1950, en ”senior thesis”, med svensk terminologi närmast ett examensarbete eller en masteruppsats, som först nu tryckts rör ett helt annat ämne: historiens mening såsom den framgår av tre framstående representanter för europeiskt filosofiskt och historiskt tänkande: tysken Oswald Spengler, britten Arnold Toynbee och preusaren Immanuel Kant. De två första var jämnåriga, födda på 1880-talet, medan Kant var en 1700-talsmänniska. Det tar lite tid innan man förstår varför Kissinger bryter mot kronologin genom att placera Kant sist i analysen. Man blir heller aldrig riktigt klar över varför just dessa tre intellektuella giganter valts ut som representanter för historiefilosofin i Europa, utom att de alla hade intressanta reflektioner om det problem som Kissinger föresatt sig att utreda: förhållandet mellan determinism och människans fria vilja i historien.

Nödvändighet och frihet är de poler som människans existens och samhällslivets villkor kretsar kring. Kissinger konstaterar att historien tenderar att fjättra oss i repetition, kausalitet och, just, nödvändighet. Han har därför inte mycket till övers för de historie- och samhällsuppfattningar som låg i tiden när han skrev sin uppsats, vare sig den historiematerialistiska eller den systemvetenskapliga. Hans slutsats efter 250 tätskrivna trycksidor – ett väldigt långt examensarbete – blir annorlunda. Den kan snarast beskrivas som en liberal plaidoyer för ett samhälle där individens frihet och universella värden måste stå främst på dagordningen. Med hjälp av Kant, men också Tolstoj, slår han fast att ”man has a transcendental experience of freedom which elevates him above the realm of necessity into a higher world order that conditions all appearances”. Det är särskilt sympatiskt att han pekar på kunskapen, i synnerhet den historiska, som det medel som gör att människan kan överskrida den biologiska nödvändighetens gränser.

Historisk kunskap, eller snarare kunskap som ger historien mening, emanciperar.

Kissingers budskap förklarar också ordningsföljden mellan de tre historiefilosoferna. Kant var visserligen först rent kronologiskt, men i tankedjup hade han ändå kommit längst. Efter omfångs-, associations- och innehållsrika, stundtals väl esoteriska kapitel om Spenglers och Toynbees metafysik, och deras ambitioner att finna storskaliga mönster i historien, drar Kissinger slutsatsen att individens frihet i sådana system ter sig alltför begränsad. Om Spenglers idébygge, det stora tvåbandsverket *Västerlandets undergång*, utgivet 1918 och 1922, konstaterar han kritiskt att den lilla historiens individer tenderar att duka under för den stora historiens civilisationer och kulturer. Här finns inget utrymme för den rationella människan med hennes avsikter och agens, inte heller för historiemedvetandet med dess möjligheter att lära av erfarenheterna från tidigare kulturer, noterar Kissinger.

Toynbee kommer något men inte mycket bättre ut ur hans analys. För honom var historia en empirisk vetenskap, vilket betydde att han i sitt tolvbandsverk *A Study of History* (1934–1961) i någon mån tonade ned det organiskt naturgivna och tillskrev unika mänskliga intentioner en viktigare roll för den historiska utvecklingen. Kissinger kommer emellertid till slutsatsen att också den brittiske historikern, om än inte i lika hög grad som sin samtida tyske kollega, lät evolutionära föreställningar, om att historien styrs av ett slags biologisk och naturgiven rytm, från födelse via mognad till död, lägga band på tankar om människors frihet och framsteg. Sådana tankar, filosoferar han, kräver att historikern ger stor plats åt människors inre utveckling, åt människors varierande erfarenheter och åt deras förmåga till alternativseende, som inte går att förena med biologisk nödvändighet. Att Toynbee inte insåg denna motsägelsefullhet gav i Kissingers ögon hans historieskrivning en brist på konsistens. Problemet med nödvändighetens relation till friheten är därmed ännu olöst.

Det är då Kant inträder i analysen. I hans sällskap når Kissinger insikt om att det finns utrymme för individer, värderingar och politik att agera i samhället och världen, även om rörelsefriheten är begränsad. Det är den mänskliga kunskapen och dess utveckling som bereder väg för detta utrymme genom att ge människolivet mening, tillsammans med en allmänmänsklig moral som Kant som bekant kallade det kategoriska imperativet. Som principiell motståndare till tankar på historiens oundvikliga gång – ”a poor guide and no inspiration” – köper Kissinger inte helt Königbergfilosofens övertygelse om att denna frihet med nödvändighet är knuten till universella värden och fred på jorden. Han går mer på Toynbees linje att friheten är skiftande från en civilisation och kultur till en annan. Men att historien måste präglas av ett ”purposive element”, ett intentionellt synsätt som gör det möjligt att överskrida det givna, är viktigt. I ett imponerande slutkapitel, med hänvisningar till stora delar av världslitteraturen, kopplar Kissinger ihop sin och Kants övertygelse med vikten av tolerans, som kräver frihet, men frihet under ansvar.

För Kissinger är det sålunda historikerns och historielärarens uppgift att visa att människor inte bara är historia; de kan också göra historia, några i så rejält mått att de såsom bemärkta individer skapar historia. Det är onekligen en historisk lärdom som han själv har levt upp till. Skall man bli en bra politiker, läs inte så mycket juridik och ekonomi som flertalet av nutidens svenska politiker verkar ha gjort. Läs historia och filosofi, gärna tillsammans som historiefilosofi, är rådet mellan raderna i Kissingers läsvärda masteruppsats.

Klas-Göran Karlsson

SALLUSTIUS, CICERO, ASCONIUS,
 DIODORUS SICULUS, PLUTARCHOS
 ALEXANDER ANDRÉE (ÖVERSÄTTNING)

CATILINA

Bokförlaget Augusti 2022

I december år 63 f.Kr. avslöjade advokaten, politikern och talaren Marcus Tullius Cicero, som det året var den ene av Roms två ledande män, konsulerna, planerna på en politisk kupp mot den romerska republiken. Bakom denna stod militären och politikern Lucius Sergius Catilina.

Catilina tillhörde en urgammal patriciersläkt som dessvärre visat sig vara dålig på att bevara den makt den en gång tillskansat sig. När Catilina började sin politiska bana tycktes han först vara inställd på att återställa familjens ställning. Snart nog visade det sig att han inte bara var äregirig utan också totalt utan skrupler. Han hade tjänat en förmögenhet på att köpa upp beslagtagna egendom under diktatorn Sullas tid på 80-talet f.Kr. Det påstods om Catilina att han skulle ha torterat och dödat sin egen sväger och han anklagades för att ha mördat sin första hustru och sin son för att kunna ingå ett förnämligare äktenskap.

År 68 f.Kr. innehade han det höga ämbetet *praetor*. Han förvaltade därefter den romerska provinsen *Africa*. Han återvände till Rom år 66 f.Kr. och anklagades då bland annat för korruption, något som han dock frikändes från. Därefter försökte han, både år 65 och år 64 f.Kr. att bli vald till konsul men misslyckades.

År 63 f.Kr., när Cicero ju var en av de ledande i Rom, ställde Catilina än en gång upp i konsulsvalet. Den här gången gick hans vallöften ut på att genomföra en skuldsanering, både åt utfattiga bönder och högt skuldsatta aristokrater.

Det gick rykten om att Catilina nu skulle försöka ta makten med våld. För att understryka att detta skulle tas på allvar, och naturligtvis för att kunna skydda sig själv, visade sig Cicero ute i Rom iförd ett bröstharnesk och omgiven av en livvakt.

Än en gång förlorade Catilina valet. Nu samlade han en armé omkring sig för att med dess hjälp försöka ta makten. Catilinas sympatisörer skall ha varit avdankade soldater, missnöjda aristokrater och över huvud taget personer som ogillade det politiska läget.

I början av november år 63 f.Kr. planerade några av Catilinas anhängare att mörda Cicero. Denne hade emellertid förvarnats och kunde sätta sig i säkerhet. Antagligen var detta samma dag som Cicero höll ett första tal mot Catilina i senaten. Den 9 november höll Cicero ett andra tal mot Catilina. Nu riktade han sig inte till senaten utan direkt till det romerska folket.

Det gjorde han också i ett tredje tal. I ett fjärde tal talade han till senaten som då diskutera-

de vad man skulle göra med Catilina och hans anhängare. Debatten blev livlig. Bland annat talade Julius Caesar för att Catilina och hans sympatisörer inte skulle dödas. De skulle förvisas och deras egendom beslagtogs. Cicero däremot förordade dödsstraff. Han fick senaten med sig. De senatorer som stödde Catilina fördes därefter omedelbart undan och döddes utan rättegång.

Då befann sig Catilina redan uppe i mellersta Italien där han samlat en armé. I januari år 62 f.Kr. utkämpades slaget mellan Catilinas soldater och de som stod under befäl av Ciceros medkonsuler. Catilinas nederlag blev totalt. Ingen, varken officerare eller soldater, och naturligtvis inte heller Catilina, överlevde.

Kampen mot Catilina och bekämpandet av hans kuppöversök var en höjdpunkt i Ciceros politiska karriär. Hans fyra tal mot Catilina anses vara mästerverk i retorikens konst: väl uppbyggda och disponerade med alla de konstknep och finesser som ett verkligt elegant tal bör innehålla. Hur de lät vet vi ju inte men vi kan fortfarande läsa dem. Cicero lät publicera dem – naturligtvis sedan de redigerats av honom själv.

Dramatiken i hela händelseförloppet, liksom Ciceros förnämliga talekonst, har gjort att Catilinas sammansvärjning uppmärksammas om och om igen i historien. Nu har läraren och forskaren Alexander Andrée inte bara nyöversatt Ciceros tal utan också grekisk och romersk litteratur som behandlar detta dramatiska skeende.

Den förste av författarna är Gaius Sallustius Crispus (86 f.Kr.–35 f.Kr.) som levde samtidigt som både Cicero och Catilina och kan ge en samtida skildring. Som den romerska historikertraditionen var återger Sallustius, som citat i sin text, de tal som inte bara Cicero utan också Caesar hållit. Vi kan lugnt utgå från att dessa inte återgivits exakt men att det är Sallustius uppfattning om hur de låtit.

Sallustius – och naturligtvis också Cicero – skrev på latin. Övriga författare skrev på grekiska. Min grekiska är obefintlig och mitt latin ytterst rudimentärt. Ändå skulle jag vilja påstå att översättningarna är strålande. Gamla texter, åtminstone när de behandlats som texterna i *Catilina*, är *inte* torra, tråkiga och svårbegripliga. Till bokens fördelar hör att den har utförliga kommentarer samt ett heltäckande personregister.

Ingen vet ju hur Cicero låtit när han talade mot Catilina men i Alexander Andréés översättning har språket ett sting och en fräschör som gör texterna till en fröjd att läsa. Cicero dundrar mot Catilinas anhängare: ”Deras hela strävan i livet, deras vakna energi, går åt till banketter som varar till gryningen. I detta sällskap ingår alla hasardspelare, alla vänsterprasslare, alla lortiga pervertiter.” (sid. 98) Cicero har tidigare talat om hur dessa ”redlösa av vin, fullproppade med mat, omslingrade av girlander, dränkta med parfym, uttröttade av olämpligt sex spyr ... sludrande ut sina planer på slakt av hederliga människor ...” (sid. 93)

Av texterna i *Catilina* skulle det antagligen kunna göras en hel del på en historiektion, exempelvis jämförelser mellan texter och korta utsnitt. Hur är det egentligen med Ciceros bröst-harnesk? Med de galliska allobrogernas insats? Eller med den vidriga historien om hur Catilinas anhängare svurit en ed som besejglats genom att man druckit blod från en offrad pojke?

Catilina är, kort sagt, verkligen någonting att sätta tänderna i för den som har det minsta intresse för antiken och antikens historia. Också de som finner allt utom nutiden skäligen obegripligt borde ge *Catilina* en chans. Så farlig och märklig är äldre historia faktiskt inte!

Eva Queckfeldt

AXEL ODELBERG

DRÖMMARNAS TID:

Berättelsen om affärsgenet Axel Johnson

Historiska Media 2022

När man skriver om de stora svenska näringslivsförändringarna i slutet av 1800-talet uppmärksammas vanligen ett antal uppfinnare och industriledare vars företag ännu är viktiga för vår ekonomi. Mindre uppmärksamhet ägnas vad som också krävdes för att få tillväxt och ökad internationell handel. Tidigare fungerade stora handelshus som såväl banker som rederier, industriägare och detaljhandlare. Det krävdes effektiva transportsystem inom sjöfarten för att hantera det nu allt större varuffödet. Två stora nydanare inom detta var Axel Broström i Göteborg och Axel Johnson i Stockholm. *Drömmarnas tid* (2022) handlar om den senare.

Det finns flera exempel på företagsamma unga män som vandrade tiotals mil till större städer för att skapa sig en bättre framtid men Axel Johnsons framgångar var unika. När han dog 1910, 66 år gammal, var hans förmögenhet över 16 miljoner kronor; omräknat till dagens kurs cirka 1 miljard kronor. Mycket av det han byggde upp finns ännu kvar.

En biografi kan skrivas på flera sätt och vad gäller Axel Johnson och hans företag finns redan ett antal bio- och monografier av sedvanligt slag. Hur välskrivna de än må vara så är det sällan som man kommer personerna riktigt nära i tid och rum, men Axel Odelberg följer noga Axel Johnsons personliga liv och verksamhet genom åren. För att ge en fylligare bakgrund till Johnsons liv och verk flikar Odelberg in väsentliga händelser i omvärlden: tekniska framsteg, uppfinningar och politiska händelser. Dessutom, och det är ett lyckat grepp, gör han återkommande jämförelser med Per-Anders Fogelströms berättelse om bland andra Henning Nilsson i sin fina romansvit. Henning Nilsson kom för övrigt till Stockholm samtidigt som Axel Johnson.

Axel föddes i Jönköping 1844 som femte barn i en sadelmakarfamilj och fick ett syskon till. Tre år senare dog hans far men änkan lyckades på något sätt klara av att försörja familjen. Berättelsen om den tiden ger en god inblick i livet i en mellanstor stad och hur viktiga 1840-talets skolreformer var. De stora förändringarna inom näringslivet krävde skolformer som passade det nyare samhället. Efter fyra år i den allmänna folkskolan började Axel således i Jönköpings Elementarskola. Skolformen inrättades 1841. Mest kända är nog de tekniska elementarskolorna, men det fanns också skolor för mera merkantila yrken. Tyska och franska ingick i studieplanerna. Engelska lärde sig Axel på egen hand. Som 13-åring skaffade sig Axel dessutom en lärobok i ”hur man kan på egen hand lätt och grundligt lära sig dubbel bokföring”.

1862 gav sig Axel i väg till Stockholm dit de äldre bröderna flyttat och där de arbetade

inom olika handelsyrken. Enligt familjehistorien gick han till fots de cirka 30 milen. Efter en tid, och förmodligen tack vare den ene broderns kontakter, anställdes Axel som bokhållare hos en sidenhandlare. Hans självstudier i bokföring gav en efterfrågad färdighet. Nu började hans karriär.

Det som verkligen lyfter och skiljer den här boken från många andra biografier är det ramverk som finns i Axel Johnsons efterlämnade brev, från de första åren i Stockholm till hans sista månader i livet. Att affärsbrev kopieras och arkiveras är självklart men att privatbrev finns kvar i större mängder är ovärderligt för att lära känna personerna i fråga.

Den växande industrialiseringen krävde allt större mängder av råvaror till den inhemska produktionen. I synnerhet järnvägsbyggandet behövde redskap och annat, som Johnsons engelska kontakter kunde leverera, liksom kol till svensk industri och transportverksamhet. På den vägen kom Axel in på sjöfart och rederinäring. Efter ett par ganska lyckade år vågade han så starta egen firma: Axel Johnson & Co. Han klarade sig, om än med besvär, genom 1878 års stora kris. Då inleddes också ett engagemang i Avesta Järnbruk som blev långvarigt. 1884 fick Axel ett antal hedersuppdrag inom näringslivet och blev konsul för Siam. 1885 köper han sitt första ångfartyg för att frakta trävaror från Sundsvall till England och för att hantera kolimporten på egen hand. 1887 kan man säga att Axel nått samhällstoppen. Han dekorerades med Vasaorden för sina näringslivsinsatser och blev till sist även generalkonsul. Han kallades till audiens hos Oscar II för att ge råd om utrikeshandel. Det kom att bli flera sådan under åren. Deras vänskap varade till kungens död.

Under åren lade Axel grunden till mycket som ännu finns kvar och som ägs av två av hans efterlämnade bolag, Nordstjernen och Axel Johnsongruppen. Mest bekant för den stora allmänheten är förmodligen Åhléns, Hemköp, Willys, NCC och Attendo men under åren fram till Axel Johnsons död byggdes verksamheten ut till att bli en maktfaktor inom näringslivet. Bakom framgångarna låg ett enormt arbete, ofta ensamt. Man bör betänka att Axel i stort sett var självlärd med två års lite högre studier efter folkskolan och engelska inlärt på egen hand. Trots sina enkla förutsättningar gjorde han många och krävande utlandsresor för att knyta personliga kontakter med kunder och leverantörer. Brevet visar hur avgörande dessa var när det trasslade till sig på något sätt, i synnerhet när det gällde de utländska affärerna. Särskilt resorna över Nordsjön kunde vara jobbiga. Allt följs via hans brev och andra källor.

Det slumpade sig så att en av Axels grosshandlarvänner var gift med en tyska som hade tagit hand om en brorsdotter som blivit föräldralös. Flickan Anna var bara 17 år och Axel 30 när de träffades hos vännen men, som det brukar sägas, tyckte uppstod hos båda. Det dröjde inte länge innan de förlovade sig men giftermålet dröjde. En anledning var alla Axels affärer och resorna i samband med dem och så skulle han också godkännas av den tyska släkten. Axel och Anna vigdes till slut i augusti 1875 i Annas föräldrars hemort i Tyskland. Med tiden fick de fem söner varav en dog under sitt första år.

Generationsskiften i sådana här stora företag med dynamiska skapare, ofta arbetsnarkomaner, kan bli avgörande för fortsättningen, men i det här fallet infridades inte talesättet förvärva-ärva-fördärva. Alla brev om och till sönerna, som han på alla sätt försökte skola in i verksamheten, visar att han verkligen inte hade några höga tankar om dem. Att de på olika sätt revolterade mot hans krav kan man förstå men det gjorde inte han. Det blev en nästan total brytning, som kunde

varit förödande, men efter hans död tog några av dem fullt ut ansvar för att förvalta arvet. I synnerhet äldste sonen Axel jr. visade sig var något helt annat än den oduglige lätting som fadern beskrev i sina brev. Fri från en tung överrock drev sonen verksamheten vidare med samma fasta nypor och egensinne som fadern.

Det här är en bok som kan läsas på flera sätt. Den är ett stycke näringslivshistoria som lyfter fram hur en oerhört väsentlig del av det moderna svenska samhället grundlades av en enskild persons insatser och hur han såg och utnyttjade de möjligheter som fanns i omvärlden. Man kan också läsa den som en livshistoria om en man som var framgångsrik på de flesta områden men vars krav och oförståelse för sönerna gav stora bekymmer för båda parter.

Karl XIV lär ha sagt att ”ingen har fyllt en bana som min”. Det skulle Axel Johnson också kunnat ha sagt, född som han var i ett enkelt hantverkarhem några månader efter Karl XIV Johans död och med tiden, på egna meriter, god vän med kungens sonson.

Med allt ovanstående i åtanke kompletterar Axel Odelbergs *Drömmarnas tid: berättelsen om affärsgeniet Axel Johnson* utmärkt väl Anders Johnsons *Svenska Industrinillen* (2022).

Jan-Olof Fallström

ANU LAHTINEN

EBBA STENBOCK:

I maktspelets skugga

Appell Förlag 2022

Anu Lahtinen, biträdande professor i Finlands och Nordens historia vid Helsingfors universitet, har skrivit en biografi om Ebba Stenbock, en av det sena 1500-talets mäktigaste personer. Ebba Stenbock var gift med riksamiralen och Finlands ståthållare Klas Fleming. Hon var syster till änkedrottning Katarina Stenbock, Gustav Vasas tredje hustru, och tillhörde rikets yppersta politiska elit. Boken handlar om vägen fram till den stora konflikten 1597, då Ebba Stenbock som nybliven änka förfogade över nycklarna till Åbo slott och därmed hade ansvar för den östra riksdelen. I riket pågick en maktkamp mellan hertig Karl och kung Sigismund, Johans III:s son. Hertig Karl var övertygad protestant och Sigismund var katolik, uppfostrad i sin mors Katarina Jagellonicas tro. Ebba Stenbock och hennes familj ställde sig på kungens sida.

Trots att Ebba Stenbock och hennes släkt tillhörde de främsta i riket, har en stor del av deras arkiv gått förlorade i tumultet av politiska strider. Vi vet inte ens exakt när Ebba Stenbock föddes, men troligtvis i början av 1550-talet. Eftersom det inte finns några källor om Ebbas barndom, har Anu Lahtinen valt att skildra en typisk uppfostran för en adelsflicka under denna tid. Brev vittnar om att Ebba kunde skriva och hon hade en tränad handstil. Förmodligen var hovlivet bekant för henne. Hennes mor, Brita Leijonhufvud, kallades in för att ta hand om Gustav Vasas barn efter den andra hustruns, Margareta Eriksdotters (Leijonhufvud), död. Denna var Ebba Stenbocks moster.

Hela Ebba Stenbocks liv präglades av politisk maktkamp. En av hennes bröder dog i samband med Sturemorden, då Erik XIV 1567 lät döda flera högadelmän. Ebba Stenbock gifte sig med Klas Fleming 1573. Bröllopet arrangerades av änkedrottning Katarina Stenbock. Klas Fleming hade stigit i graderna när han ställt sig på Johan III:s sida i kampen om tronen. Fleming var känd som en hårdför och kärv person. Paret fick åtminstone sex barn, men några dog tidigt. Ebba Stenbock vistades ofta på Kastelholm på Åland, där hennes syster, änkedrottningen, hade sitt livgeding. Brev avslöjar ett rörligt liv med förflyttningar mellan slotten, bekymmer för sjuka barn, spannmålsförsäljning och oro för manliga släktingar som var inblandade i den politiska turbulensen.

Det sena 1500-talet präglades av nästan oavbrutet krigstillstånd, i synnerhet mot Ryssland. Klas Fleming fick en hög position som hövitsman på Viborgs slott, men föll i onåd när det visade sig att han förskingrat en stor del av kronans skatteintäkter. När Fleming mist sin framträdande

position i den östra riksdelen kom Ebbas familj att vistas mycket i Sverige. Kanske kändes det tryggare för Ebba att vara längre bort från kriget mot Ryssland. När sedan Klas Fleming ställde sig på Johan III:s sida i dennes kamp för att få sin son Sigismund vald till svensk kung, tillerkändes Fleming en lång rad maktpåliggande ämbeten och utsågs till högsta befälhavare i kriget mot Ryssland. Lahtinen konstaterar att Fleming uppnått en maktposition som inte motsvarade hans förmåga. Ebba Stenbocks bröder fick ansvar över viktiga slott i Sverige och Klas Fleming övervakade Finlands kuster. Som hustru till ståthållaren i Finland kunde Ebba bjuda till fest på Åbo slott, och hon rådde över en stor tjänarstab. Ebba Stenbock beskrivs som en gästfri person. Det framkommer också att hennes förböner till sin hårdföre make räddade bönder från att bli fångslade, bönder som klagat över Flemings hårda behandling av dem.

Konflikten mellan hertig Karl och Sigismund intensifierades under 1590-talet. När Åbo slott intogs av hertigens styrkor fångslades Ebba Stenbock och hennes döttrar. Då hade maken dött i april 1597. Kvinnorna fråntogs både förmögenhet och lösöre, och placerades på olika håll i Stockholm under sträng uppsikt. Det var en omvälvande förändring i kontrast till deras tidigare maktställning. Ebbas son Johan avrättades i samband med hertigens maktövertagande.

Ebba Stenbock levde under en mycket orolig period. Anu Lahtinen har skrivit en biografi som handlar om både de politiska konflikterna och om Ebba Stenbocks familj och släkt, vars öden i hög grad påverkades av tidens obarmhärtiga maktkamp. Vi kommer inte Ebba Stenbock in på livet, men vi får en bild av en mäktig kvinna och hennes manöverutrymme i samhällets elit under en svår tid.

Eva Helen Ulvros

KATHARINA HARRISON LINDBERGH

ERIK XIV

Historiska Media 2022

Om Erik XIV hade varit kung i England hade det säkerligen skrivits massor av romaner om honom, spelats pjäser på teatern och spelats in både spelfilmer och Netflixserier om hans liv. Hans liv innehåller alla element för att skapa ett drama: kärlek, förräderi, fångenskap och mord, avundsjuka och syskontvister, krig och, i viss mån, fred. Hade Shakespeare kunnat utnyttja materialet hade han inspirerats till ytterligare klassiker!

I svensk historieskrivning råder det ett ambivalent förhållningssätt till Erik XIV. Han räknas inte till de ”stora” kungarna, som Gustav Vasa och Karl XI, eller till krigarkungarna som Gustav II Adolf och Karl XII. Han bildade ingen ny dynasti, som ovannämnde Gustav Vasa eller Bernadotte (Karl XIV Johan). Politiskt har han hamnat i skymundan, men som ett levtt liv, med ljusa och mörka personliga sidor och dramatisk händelseutveckling, är det svårt att finna hans like i den svenska kungalängden. Bilden av honom färgades länge av den bild som segraren, brodern Johan III, förmedlade. Egentligen var det först under 1900-talet som det började skrivas biografier om Erik XIV som frigjorde sig från den tidigare, starkt svartmålande, synen på honom. Mest kända av dessa är Ingvar Anderssons biografi – än idag mycket läsvärd, även om det snart har gått 90 år sedan den skrevs.

Erik föddes år 1533 som äldsta barn till Gustav Vasa, i dennes första äktenskap med Katarina av Sachsen-Lauenburg. Han fick flera syskon, men de var alla halvsyskon, födda i Gustavs andra äktenskap med Margareta Eriksdotter (Leijonhufvud).

När Gustav Vasa lyckades införa ärftlig tronföljd blev Erik den naturlige arvtagaren. Han fick förbereda sig för sin framtida kungaroll i sitt hertigdöme i Småland, medan hans bröder blev herrar över ärftliga hertigdömen på andra håll i riket. Johan blev hertig över områden i Finland, där han fick möjlighet att bedriva en mycket självständig, för att inte säga egenmäktig, utrikespolitik. Söder om Finska viken höll den gamla Ordensstaten på att falla samman och i detta maktvakuum försökte de omgivande staterna tränga in. Även Johan ville ha en del av bytet. Motsättningarna mellan Erik och Johan förstärktes efterhand, mycket beroende på Johans agerande i Baltikum. Till slut förlorade Erik tålmodet och tog till vapen. Johan greps och sattes i fångenskap tillsammans med sin hustru, den polska prinsessan Katarina Jagellonica.

År 1563 hamnade Sverige i krig med Danmark, ett krig som i efterhand har blivit kallat för det nordiska sjuårskriget. Det kom att sätta sin prägel på resten av Eriks regeringstid. Det tog oerhörda resurser från folket och kravet på adelns prestationer ökade.

Motsättningarna mot högadeln ökade alltmer. Eriks krav på att även adeln skulle ställa upp

med sina resurser i kriget skapade konflikter, liksom att Erik i stor utsträckning kom att lita på sina mer lågättade sekreterare. Det största hotet såg Erik i släkten Sture (en gren av ätten Natt och Dag), som hade haft en stark ställning under senmedeltiden. Motsättningarna kulminerade i de så kallade Sturemorden i Uppsala år 1567 då Svante Sture, två av hans söner och ytterligare två adelsmän mördades. Till detta kan ha bidragit att en stor del av högadeln var besläktad med hertig Johan än med Erik, eftersom Johans mor kom från denna grupp. Harrison Lindbergh vill dock tona ner att detta skulle vara den drivande kraften bakom händelserna.

Den inledningsvis nämnda tanken om att Erik skulle ha varit verksam i England är kanske ändå inte så främmande som den kan verka. En viktig del av tidens diplomati var att förhandla om äktenskap mellan kungasöner och unga furstedöttrar runt om i Europa. Erik försökte på många håll, men de mest kända försöken är de frierförhandlingar som han inledde med den engelska prinsessan Elisabeth, från 1558 drottning i England. Förhandlingarna ledde till intet, huvudsakligen beroende på att drottningen egentligen inte ville gifta sig. Även förhandlingarna rörande andra furstedöttrar misslyckades. Erik fick i stället förlusta sig med sina frillor. Detta var något som inte ansågs särskilt omoraliskt eller på annat sätt felaktigt, men barnen i sådana förhållanden räknades som oäkta och hade inte arvsrätt till tronen. Den mest kända av dessa frillor var Karin Månsdotter. Till slut var det hon som blev hans gemål och drottning.

Detta var i samtidens ögon något oerhört, framför allt att Erik ville att barnen skulle räknas som legitima var något som inte kunde tolereras. Det var droppen som fick bägaren att rinna över. Johan startade ett uppror, stödd av sin yngre bror, hertig Karl (sedermera Karl IX), och stora delar av högadeln. Erik besegrades, fängslades och förklarades 1569 avsatt, utan möjlighet för hans ättlingar att få tillbaka tronen. Resten av hans liv präglades av en allt hårdare fångenskap. I februari 1577 avled han i sitt fängelse på Örbyhus slott, enligt ryktet av att han hade ätit förgiftad ärtsoppa. Själva ärtsoppan är nog en konstruktion, men analysen av hans efterlämnade kvarlevor gör det sannolikt att han faktiskt blev förgiftad.

Det är således ett mycket spännande människoöde, och ett annorlunda konungsligt liv, som Harrison Lindbergh tar sig an i sin bok *Erik XIV*. Hon lyckas bra! Berättarglädjen är påtaglig och hon går ofta tillbaka och försöker läsa källorna förutsättningslöst. Lindbergh kan tydligt visa att även duktiga biografer som Ingvar Andersson har varit låsta i tolkningsramar, som fått sin prägel av den fientliga propagandan mot Erik, efter det att han avsatts. Detta gör att vi får en ny bild av Eriks beteende under och efter Sturemorden, liksom av den högsta domstol, Höga nämnden, som Erik inrättade. Harrison Lindbergh för här ofta en övertygande argumentation mot tidigare forskare. Här kan inräknas henne själv! Hon drar sig inte för att lyfta fram att även hon själv i ett tidigare verk misstolkat källornas vittnesbörd om vad Erik gjorde den omedelbara tiden efter morden i Uppsala (s. 240).

Samtidigt kan jag inte frigöra mig från att denna omtolkning ibland kanske går litet väl långt. Trots allt skaffade sig Erik många fiender och även om Erik inte lät verkställa, eller hade för avsikt att verkställa, flera av de dödsdomar som utfärdades, så utgjorde de ändå ett tydligt maktmedel i hans politik. Här menar jag att författaren delvis har hamnat i den fälla som många biografiförfattare råkar ut för: att alltför mycket identifiera sig med sin huvudperson. Möjligen blir Erik XIV alltför mycket ”normaliserad”. Vidare hade frågan om det verkligen år 1567 existerade en sammansvärjning gärna fått en utförligare diskussion, liksom renässanstidens politiska kontext.

Denna typ av politiska motsättningar förekom ju på många håll i Europa under denna tid.

Sammanfattningsvis måste jag emellertid säga att jag uppskattar Katarina Harrison Lindberghs bok *Erik XIV*. Boken är skriven med spänst. Man läser den närmast som en roman. Den kan rekommenderas för den som vill veta mer om denna tid och denne spännande konung. Jag skulle inte dra mig för att ge den i handen till en historieintresserad gymnasielev. För den som vill leta efter en viss person eller plats finns ett omfattande register, något som dessvärre ofta saknas i dagens populärvetenskapliga litteratur.

Jan Samuelson

HEIKKI YLIKANGAS

GUSTAV VASA OCH HANS FIENDER:

Från Kristian II till Nils Dacke

Lind & Co 2022

Heikki Ylikangas är en finsk historiker som har blivit välkänd även i Sverige. Bland hans arbeten bör främst nämnas *Vägen till Tammerfors* (1995).

Ylikangas senaste bok handlar om 1500-talet, ett annat århundrade som Ylikangas är väl bekant med (se exempelvis hans bok *Klubbekriget. Det blodiga bondekriget i Finland 1596–97*, på svenska 1999). Huvudpersonen i hans nya bok är Gustav Vasa och de fiender och motståndare som han konfronterade under tiden fram till 1540-talet. Vi möter personer som Kristian II, Daljunkern, Olaus Petri och Nils Dacke, städer som Lübeck och grupper av bönder och adel som vid ett eller annat tillfälle hamnade i konflikt med Gustav Vasa (Dalupproren, Västgötaherrarnas uppror, Dackefejden). Boken är alltså vinklad på ett annorlunda sätt än en vanlig biografi, vilket gör att vi får en klar och tydlig bild av kungens handlingskraft och brutalitet när han stötte på motstånd. Detta upplägg visar också tydligt att utgången, framväxten av en stark statsmakt under kungens ledning, långt ifrån var given.

Författaren anger att boken i hög grad använder sig av standardverk om Sveriges och Finlands historia. Den bygger därmed till stor del, inte på egen forskning, utan snarare på tidigare synteser. Förutom detta läser Ylikangas också Gustav Vasas egna, nu tryckta, brev. Motiveringen till att använda sig av standardverken är dels att de ”återspeglar huvudriktningen för specialstudier på området i respektive land vid bokens tillkomst”, dels ”behandlar boken relativt ofta stora principiella frågor, där det är viktigt att veta vilken inställning standardverkens författare haft till dem vid olika tidpunkter” (s. 8). När det gäller den första motiveringen är jag tveksam. Det förutsätter att syntesförfattarna har haft god kännedom om grundforskningen inom de områden de skriver om, vilket inte alltid är säkert. Jag berör detta närmare i avsnittet om Nils Dacke nedan.

Vi skall därför inte vänta oss några tidigare okända uppgifter i denna bok, utan snarare försök till nytolkning av redan kända fakta. I en populärvetenskaplig bok av detta slag är det naturligtvis fullt legitimt att förlita sig på tidigare litteratur, men Ylikangas har valt att vid flera tillfällen utelämnat viktig grundforskning. När det gäller Dackefejden saknar jag exempelvis Alf Åbergs *Nils Dacke och landsfadern* (1960), som var den förste som starkt betonade upprorets religiösa element, och Lars-Olof Larssons grundläggande forskning i *Det medeltida Varend* (1964) och *Dackeland* (1979). Larsson visade tydligt att den förbjudna gränshandeln, som Albert Vejde hade lyft fram, inte spelade någon roll för upproret. Bland mer övergripande arbeten om kung-

en saknas Ivan Svalenius klassiska biografi från år 1950. När Ylikangas polemiserar mot tidigare forskning är det därför snarare synteserna han vänder sig emot, av författare som i många fall inte själva har forskat inom området. Där han använder sig exempelvis av Lars-Olof Larssons biografi över Gustav Vasa (*Gustav Vasa – landsfader eller tyrann*, 2002) görs detta jämsides med författare som Alf Henriksson och Herman Lindqvist, som kan vara läsvärda i sig, men de grundar inte sina verk på någon egen forskning.

Överlag är genomgången av tidigare forskning lite rörig. Det är svårt att skilja grundläggande källforskning från syntesernas redogörelser. Ylikangas menar att Gustav Vasas propaganda spelat stor roll för eftervärldens syn på upproret och att den fortfarande har ”sina stadigvarande anhängare”, varefter han hänvisar till Albert Vejdes korta biografi över Nils Dacke från år 1931 (sic!), trots att det har kommit många nya undersökningar sedan dess. Att gränshandeln knappast var ett motiv för upproret hänförs till en syntes från år 2010, i stället för till Lars-Olof Larssons grundläggande bok från 1964. Exemplet skulle kunna mångfaldigas.

En tydlig linje som Ylikangas driver är att tidigare forskning till stor del har bortsett från adelshatet som en drivkraft bakom Dackefejden. De allra flesta historiker har, menar han, blundat för detta. Lars-Olof Larsson är en av dem som tillskrivs en sådan uppfattning. Läser man emellertid dennes *Dackeland* får man en annan bild. Visserligen är även här kungen böndernas huvudmotståndare, men också adeln får sin del av kritiken: ”Resningen vände sig spontant mot alla former av överhet och ekonomiskt tryck”, menar Larsson (s. 76). Någon sida tidigare pekar han på adelns ökande krav på avgifter och tjänster. Ylikangas redogörelse för den tidigare forskningen är därför, menar jag, inte helt korrekt, även om säkerligen adelns roll hade kunnat lyfta fram ännu starkare i denna. Däremot har Ylikangas rätt i att de historiska synteserna i stort sett utelämnar dessa aspekter.

Något som Ylikangas tonar ned är upprorets religiösa inslag. En vanlig uppfattning har varit att Gustav Vasas kyrkopolitik, med indragningar av gods och föremål från kyrkan, spelat en stor roll för många uppror, som Klockupproret och Dackefejden. Men det faktum att Dackes uppror inte fick något stöd av adeln motsäger detta, hävdar Ylikangas med en märklig logik. Om det hade varit borttagandet av värdeföremål som var en orsak ”borde adeln ha gått i bräschen för upproret” skriver han (s. 325). Detta är ett argument som jag överhuvudtaget inte förstår. Men numera har, menar han, med hänvisning till Vejdes arbete från 1931, inte religionen en lika viktig roll i forskningens förklaringar till upprorets orsaker. Då kanske Alf Åbergs uppfattningar hade förtjänat att lyftas in, eftersom han har en helt annan syn. Lars-Olof Larsson tillmäter också religionen en viss, men inte avgörande roll.

Jag har ovan fördjudat mig i framställningen av Dackeupproret, men liknande problem ser jag också på andra ställen i boken. Jag upplever med andra ord Ylikangas redogörelse för tidigare forskning ofullständig och missvisande. Han polemiserar mot ett delvis konstruerat, förenklat och ibland föräldrat forskningsläge. Då blir det inte svårt att slå in öppna dörrar när man vill presentera sina egna tolkningar.

Samtidig kan det som jag beskrivit som svagheter också tolkas som en styrka. Heikki Ylikangas är ingen försiktig historiker. Han tvekar inte att ta ut svängarna, vilket är stimulerande, men det kan samtidigt leda till vad man kan uppleva som grova förenklingar.

En sak som Ylikangas kunde lyft fram starkare är den slentrian som tycks finnas i mycket av

översiktslitteraturen. En hel del av det som en gång skrivits upprepas ofta senare av andra författare, utan att dessa alltid går till den grundforskning som har tillkommit. Man kan väl knappast begära att en syntesförfattare skall gå tillbaka till källmaterialet, men det är i alla fall rimligt att denne har kunskap om den senaste, mest grundläggande, forskningen.

Det jag har framfört rörande boken *Gustav Vasa och hans fiender* skall emellertid inte på något vis förta att boken är både läsvärd och lättläst. Just de egna, ibland rentav egensinniga tolkningarna, är det som gör boken läsvärd och skiljer den från mycken annan populärvetenskaplig litteratur. Men man bör alltså inte svälja allt med hull och hår. Det skadar inte om man parallellt läser andra böcker om Gustav Vasa, som exempelvis de nämnda böckerna av Lars-Olof Larsson eller den relativt nyutkomna *Gustav Vasa. En furste bland furstar* (2018) av Olle Larsson.

Jan Samuelson

THORSTEN SANDBERG

KARL XV: Folkets monark

Historiska Media 2022

Len nyutkommen biografi om Karl XV tecknar Thorsten Sandberg bilden av en flärdfri och jordnära kung som gav sig själv det föga majestätiska smeknamnet Kron-Kalle. Boken är tematiskt upplagd. De drygt tio kapitlen behandlar olika aspekter av Karl XV:s liv såsom föräldern, kvinnokarlen, resenären, politiker, militären och flera andra. Texten är beskrivande snarare än problematiserande och förklarande. Författaren är inriktad på att skriva personhistoria och skissar bara tidens politiska händelser i stora drag. Detsamma gäller personer utanför kungens personliga krets. Färgstarka politiker som finansministern Johan August Gripenstedt och utrikesministern Ludvig Manderström ägnas inget större utrymme.

Det inledande kapitlet handlar om alla de sägner som florerat kring denne vår siste sägenkung. Författaren återger på ett levande sätt en mängd mer eller mindre fantasifulla historier. Detta är visserligen underhållande läsning, men någon form av källkritisk anmärkning vore på sin plats. Den berömda historien om Gustav Vasa i hölasset berättades även om marskalk Tito i det forna Jugoslavien. De båda huvudpersonerna låg väl inbäddade i höet när fiendesoldaterna körde in sina stickvapen i hölasset. Blodvite uppstod. Den påpasslige kusken skar då hästen i hoven och övertygade soldaterna om att blodet kom från den och inte från Gustav Vasa eller Tito. Detta handlar förmodligen mer om vandringsmyter än historieskrivning.

Bokens mest intressanta del är kapitlet om politikern Karl XV. Andra halvan av 1800-talet utgjorde en brytningstid i svensk och skandinavisk historia. I Sverige kunde kungen inte längre fritt avskeda enskilda ministrar, utan regeringen framstod som ett kollektiv med vissa gemensamma värderingar. För Norges del utgjorde den påtvingade relationen med Sverige i form av unionen en ständig källa till irritation. Den kanske största omvälvningen i Skandinavien var dansk-tyska kriget 1864. Konflikten gjorde slut på en flera sekler lång dynastisk koppling mellan Danmark och det tyskspråkiga området när Schleswig-Holstein skiljdes från det danska kungadömet.

Sandberg framställer Karl XV som intresserad av politik. Monarken var engagerad i rikets styrelse, men fick sällan igenom annat än mindre betydelsefulla detaljer. 1824 utnämndes kronprins Oscar, sedermera Oscar I, till vicekung av Norge. Detta innebar att han satt ordförande i det norska statsrådet (regeringen) och fungerade som norsk överbefälhavare. Sommaren 1856 övertog Karl i egenskap av kronprins rollen som vicekung och lovade då att avskaffa det för norrmännen så förhatliga ståthållarämbetet. För många norrmän markerade ståthållaren Norges underordnade roll och Sveriges ställning som storebror i unionen. Kort efter att Karl bestigit

tronen försökte han infria sitt löfte, men stötte på patrull från det svenska statsrådet. Den inflytelserike finansministern Johan August Gripenstedt slog fast följande: ”Norskarna får ej krusas utan böra styras med strama tyglar”. Inom parentes tillade han ”och piska”. Det var bara för kungen att ge vika inför öppen ridå.

Den kanske viktigaste inrikespolitiska förändringen under Karl XV:s regenttid var representationsreformen 1866. Ståndsriksdagen ersattes då av den betydligt modernare tvåkammarriksdagen. Karl XV var engagerad i frågan och stödde i princip den nya ordningen. Kungen menade dock att han eller representanter för adeln borde tillsätta ett visst antal riksdagsmän i första kammaren. Även här fick Karl XV falla till föga och acceptera politikernas beslut.

När polackerna i ryska Polen gjorde uppror 1863 fick de stöd av svenska liberaler, men även i konservativa kretsar fanns betydande sympatier för polackernas sak. Karl XV förespråkade en mera aktivistisk utrikespolitik. Kungen gick i spetsen för en alliansplan med den franske kejsaren Napoleon III. Planen hade direkt krigiska förtecken. Utrikesminister Manderström avfärdade detta som rent vansinne och därmed var frågan avförd från dagordningen.

Kungens största utrikespolitiska nesa var förmodligen hans engagemang för Danmarks sak i samband med kriget 1864. Kungen av Danmark var tillika hertig i Schleswig-Holstein. Det handlade om en dynastisk koppling. Inget av de båda hertigdömena utgjorde danskt territorium. 1863 planerade den danska regeringen att lägga fram en gemensam författning för Danmark och Schleswig. Detta innebar i praktiken att det delvis danskspråkiga Schleswig införlivades med Danmark, medan det heltyska Holstein lämnades åt sitt öde. Vid ett möte i Skodsborg på Östersjökusten några mil norr om Köpenhamn träffades Karl XV, Fredrik VII och den danske regeringschefen C. G. Hall. Karl lovade då svenskt militärt stöd för ett försvar av floden Ejder som utgjorde gräns mellan Schleswig och Holstein. Danskarna tänktes stå för samtliga utgifter vilket skulle hindra den svenska riksdagen från att stoppa kungens planer med hjälp av finansmakten. Karl lovade dessutom att personligen ta befälet över den svensk-norska styrkan och leda dess insatser mot en eventuell fiende. När detta kom till statsrådets kännedom blev det tvärstopp. Danskarna nekades militär hjälp varigenom kungen inte kunde infria sitt storstilade löfte. Det totala nederlaget var ett faktum.

Karl XV:s engagemang för Danmark var förmodligen kopplat till hans personliga vänskap med Fredrik VII. Båda var övertygade skandinavister och delade en förkärlek till alkohol. De träffades ofta i militära sammanhang, bland annat på skånska Ljungbyhed. Dagarna avslutades med att de båda monarkerna satt tillsammans långt in på småtimmarna och dryftade framtiden över en bägere eller två. Den barnlöse Fredrik hade planer på att adoptera Karl XV som därmed skulle bli gemensam svensk-norsk-dansk regent i god skandinavistisk anda. Författaren nämner vänskapsbanden mellan de svenska och danska kungahusen, men inte i samband med utformningen av Karl XV utrikespolitik. Det är synd för här kompletterar personhistoria och politisk historia varandra på ett givande sätt.

Avslutningsvis kan det konstateras att Thorsten Sandströms bok är mycket välskriven och tecknar detaljerade porträtt av kungen och hans familj. Den som är road av personhistoria eller vill läsa boken som en roman har mycket att hämta. Den som däremot förväntar sig att få en bild av det sena 1800-talets Sverige sedd genom Karl XV:s ögon riskerar att bli besviken. Boken säger väldigt lite om den spännande brytningstid i vilken kungafamiljen då levde.

Stefan Håkansson

STEN DE GEER

LOUIS DE GEER:

Sveriges förste feministiske statsminister?

Carlsson 2022

Justitiestatsminister Louis De Geer (1818–1896) har blivit ihågkommen som den som drev igenom ständsriksdagens avskaffande och införandet av tvåkammarriksdagen i december 1865. Louis De Geer var först justitiestatsminister och senare statsminister i sammanlagt 17 år (det senare ämbetet infördes 1876). Hans politik präglades av en vilja att skapa förutsättningar för ett parlamentariskt statsskick. Hans nutida släkting, juristen Sten De Geer, har porträtterat sin anfader i *Louis De Geer. Sveriges förste feministiske statsminister?* Boken bygger i stor utsträckning på Louis De Geers egna publicerade *Minnen* från sent 1800-tal.

Sten De Geer presenterar sin anfader kronologiskt, från uppväxten i en syskonskara på fjorton barn på Stjärnholms slott i Nyköpings skärgård, fram till de sista åren då han och hans hustru Caroline bosatte sig hos sonen Louis på Hanaskogs slott i Skåne. Fokus ligger naturligt nog på Louis De Geers politiska gärning och tiden i Stockholm där paret bodde i mer än trettio år.

Louis De Geer låg bakom en rad reformer, som möjligheten för ogifta kvinnor att ansöka om myndighet vid 25 års ålder 1858, en lag som fem år senare kom att gälla alla ogifta kvinnor vid den åldern, såvida de inte aktivt avsade sig rättigheten. De Geer hade förmodligen tagit intryck av den 1856 utgivna romanen *Hertha* av Fredrika Bremer, vars romaner han gärna läste, som diskuterar problemet med ogifta kvinnors omyndighet.

Ett annat lagförslag var utökad religionsfrihet, efter att sex kvinnor som konverterat till katolicismen utvisats ur Sverige, på grund av de stränga lagarna som inte tillät svenska medborgare att ”avfalla från den evangeliska läran”. År 1860 fick Sverige utökad religionsfrihet. Ytterligare en reform i liberal anda var avskaffandet av passsvänget, vilket innebar att från 1860 fram till första världskriget kunde utlänningar fritt resa in i Sverige, och svenskar resa ut ur landet utan pass. Från 1500-talet hade pass krävts för resor även inrikes.

En viktig reform var näringsfriheten som infördes 1864, vilket gynnade även kvinnliga företagare. Dock var gifta kvinnor fortfarande mer begränsade i möjligheterna att driva företag eller att utbilda sig. Det senare började avhjälpas med lagarna om kvinnors rätt att avlägga studentexamen samt att studera vid universitet, vilka genomdrevs i början av 1870-talet. År 1874 fick även gift kvinna rätt att själv förfoga över sin arbetsinkomst.

Louis De Geer låg också bakom en humanisering av straffrätten, införande av kommunalt självstyre och en inskränkning av arbetsgivarens rättigheter över sina anställda. Husbönder fick

inte längre aga sitt tjänstefolk (om de var över 18 år). En tydlig inriktning mot fredliga lösningar på konflikter åskådliggörs i De Geers ansträngningar att undvika att Sverige drogs in i kriget mellan Danmark och Tyskland på 1860-talet, och i slutet av hans liv då han ville avvärja ett angrepp mot Norge på grund av den växande unionskonflikten.

Sten De Geer noterar dock med förvåning att hans anfader inte skrev ett ord om den stora svältkatastrofen i Sverige 1867–69. Regeringen avslög förtvivlade böner om nödhjälp från många håll i landet, men samlade samtidigt ihop en stor brudgåva åt prinsessan Lovisa som skulle gifta sig med den danske tronföljaren. Att dessa år, då många dog av svält, inte nämns med ett ord är anmärkningsvärt. Svälten ledde för övrigt till en stark ökning av emigrationen till Amerika.

Louis De Geer. Sveriges förste feministiske statsminister? är en intressant skildring av en kraftfull politiker och en händelserik tid. De flitigt återgivna passagera ur Louis De Geers *Minnen* ger tidsfärg, inte minst barndomsskildringen, men ibland tar de väl stort utrymme, särskilt med tanke på att boken endast omfattar 162 sidor. Det hade varit givande att få veta mer om familje- och privatlivet. Även om Sten De Geer sätter in sin anfader i en kontext, hade den kunnat göras fylligare. Jag är beredd att instämma i att Louis De Geer var Sveriges förste feministiske statsminister, men hade gärna sett ett mer uttömmande porträtt av denne nydanare.

Eva Helen Ulvros

INGEGERD BJÖRKLUND

MED BEFRIAD RÖST:

En biografi om Wendela Hebbe Sveriges första kvinnliga journalist

Ordalaget bokförlag 2022

Tidningsvärlden var långt fram i tiden totalt dominerad av män. De undantag som förekom utgjordes av kvinnor som blivit änkor efter tidningsdrivande män. Som exempel på detta fenomen kan nämnas Sara Rask i Växjö, som efter makens död övertog driften av hans tidning Växjöbladet. Den första kvinnliga journalisten i Sverige hade också sina rötter i den småländska myllan. Wendela Hebbe (1808–1899) var dotter till Samuel Åstrand, kyrkoherde i Sandsjö. Till skillnad från flertalet flickor vid denna tid fick hon och hennes systrar en mångsidig och omfattande utbildning. Det rådande idealet var annars de av Rousseau utvecklade tankarna i uppfostringsromanen *Émile* från 1762. Enligt Rousseau var kvinnan underlägsen mannen, och det främsta syftet med hennes utbildning skulle vara att bekräfta denna underordnade ställning.

I sin biografi beskriver Björklund hur Wendela Hebbe växer upp till en stark och självständig kvinna. Boken är välskriven och texten lättbegriplig och engagerande. Man kan verkligen känna författarens sympati för den stackars kvinnan som livet igenom drabbas av flera svåra motgångar. Den första allvarliga prövningen inträffade när Wendela Hebbes struliga man lämnade henne ensam med tre små barn på säteriet Näsbyholm några kilometer utanför Värnamo. Vid denna tidpunkt hade hon redan en tid blivit flitigt uppvaktad av Esaias Tegnér (1782–1846), den store skalden och biskopen i Växjö. Av den bevarade brevväxlingen mellan de båda framgår tydligt att Hebbe främst sökte en samvaro på det intellektuella planet. Tegnér däremot hade andra planer. I boken framställs Växjöbiskopen inte i någon smickrande dager. I sina försök att göra amorösa erövringar framstår han som en patetisk figur. När Wendela avvisar hans erotiska framstötter ger han henne skulden för sina tillkortakommanden på det litterära planet. Till slut hotar han med att ta livet av sig om han inte får sin vilja igenom. Wendela föll dock inte till föga.

I september 1839 erbjuder hon genom en annons i Jönköpings Tidning sina tjänster som lärarinna i flera olika ämnen. Hon hade dock högre ambitioner än så. Två år senare kom hennes förhoppningar att infrias. I oktober 1841 fick hon som första kvinna i landet fast anställning på en tidning. Tidningen i fråga var Lars Johan Hiertas *Afionbladet*, där hon nu utsågs till kulturredaktör. Genom arbetet på tidningen fick hon tillfälle att umgås med flera av tidens stora kulturpersonligheter som Carl Jonas Love Almqvist och Herman Säterberg. I sina brev uttrycker Wendela Hebbe att hon hade lättare att umgås med män än med kvinnor. Relationerna med

tidens framstående kvinnor, som exempelvis Fredrika Bremer, synes ha varit mindre hjärtliga.

Björklund beskriver Hebbes arbete som kulturredaktör, vilket bland annat inbegrep boköversättningar och teaterrecensioner. Som Wendela Hebbes mest bestående insats framstår onekligen att hon på allvar introducerade socialreportaget inom svensk press. Hon uppvisade en stor mångsidighet i sitt skapande och kom så småningom att såväl skriva egna romaner som att komponera visor.

På det privata planet drabbades hon av flera tragedier och motgångar. Den efterhängsne Växjöbiskopen lyckades hon ju hålla stängen, men gentemot sin arbetsgivare, Lars Johan Hierta, hade hon sämre motståndskraft. År 1852 födde hon utomlands hans barn i hemlighet, en son som fick namnet Edvard. Nio år senare inträffade ytterligare en tragedi. Detta år födde Wendelas Hebbes dotter, Thecla, ett utomäktenskapligt barn, varefter hon kort därefter dog vid endast 26 års ålder.

Mitt sammanfattande omdöme om Björklunds biografi blir att den på ett intresseväckande sätt beskriver ett spännande levnadsöde. Hennes livsgärning sätts också förtjänstfullt in i den allmänna samhällsutvecklingen.

Per-Olof Andersson

JAN ELIASSON

ORD OCH HANDLING: ETT LIV I DIPLOMATINS TJÄNST

Albert Bonniers förlag 2022

Under pandemin fick diplomaten Jan Eliasson, i tjänst långt efter pensionsåldern, möjlighet att summera sin spektakulära bana. Utifrån bevarade dagböcker började han beskriva sitt livsförlopp, så småningom utmynnande i en regelrätt memoarbok, *Ord och handling: ett liv i diplomatins tjänst* (Bonnier 2022). Med tanke på att Eliasson varit svensk FN- och Washingtonambassadör, kabinettssekreterare och kort tid utrikesminister, därtill med långvarig placering i FN:s övre hierarki, borde han vara sällsynt väl skickad att ge inblickar i världspolitiken. Det rör sig om en innehållsrik kronologisk berättelse, interfolierad med reflexioner och åsiktsmarkeringar. Självfallet upptar utrikesrelationerna med ständigt pågående konflikter merparten av utrymmet, men de varvas med privat- och umgängesliv. Därtill kommer möten med ledande makthavare världen över.

Starten sker i födelsestaden Göteborg, Eliasson uppfattas som klassresenären, som avancerat från enrummaren i Källtorp till kristallkronorna i Arvfurstens palats och FN-skrapan på nedre Manhattan. Själv ser han igenkännande på den beskrivning idéhistorikern Ronny Ambjörnsson gett av hemmiljön i kontrast till Hvitfeldtska pojkläroverket, där båda gick med några års mellanrum. Frågan är dock om inte klyftan överdrivits i en för klassresenärerna gyllene tid, då 40 procent av en elevkull kunde räknas dit. Det var många som blev sin familjs förste student. Jämfört med rivna kåkstäder som Gårda, Landala och Masthugget framstår inte heller Källtorp som särskilt proletärt. Allra minst gäller det nybyggda välbelägna Guldheden, dit familjen Eliasson med två söner flyttade, först till en två-, därpå treummare. Den unge Jan, som då kallade sig Kenneth, spelade fotboll i GAIS och handboll i Redbergslid, något som han lyfter fram för att förstärka sin göteborgska identitet. Vid sidan härom fanns ett kyrkligt föga omtalat engagemang.

Mer avgörande för Eliassons framtidsdröm om att få verka internationellt blev stipendieåret i Indiana i USA. Han bodde hos en familj med anknytning till Demokratiska partiet och lyckades övertala senatorm John. F. Kennedy att propagera på hans lilla studieort. Väl hemma på Hvitfeldtska betroddes han med uppgiften att tala på morgonbönen FN-dagen 24 oktober. Då han framförde en appell för internationellt samarbete och fredssträvan, och varnade för snäv nationalism, fick han en skarp reprimand av sin rektor och latinlärare Tage Wikström. Det var en bigotteriets tid, där politiska åsikter portförbjöds och jazzmusik vid morgonbönerna fördömdes i riksdagen.

Som karriärstationer på vägen valde Eliasson Sjökrigsskolan för sin värnplikt, följt av stu-

dier vid Handelshögskolan i Göteborg. År 1965 antogs han till UD:s aspirantutbildning. Genom sitt partnerval, med vigsel i Danderyds kyrka och bosättning i mer förnäma kvarter, kan den fortsatta kontakten med arbetarklassmiljöer inte ha varit överväldigande. Det diplomatiska yrkeslivet gick via Paris och Bonn till Washington och New York.

Boken igenom prisar han sina lojala medarbetare. I yrkeslivet har han nära kontakt med Olof Palme, Pierre Schori och Rolf Ekéus jämte Sverker Åström. På det kulturella fältet är paret Göran och Karin Löfdahl centrala. Reserverad är han mot Anders Ferm, som ogärna ville lämna ifrån sig posten som FN-ambassadör till Eliasson. Han beskriver också nära samarbeten med Margot Wallström, Mona Sahlin och Anna Lindh, vars frånfälle berörde honom djupt.

Tillfälligtvis befinner sig Eliasson på rätt, eller om man så vill fel, plats då det inträffar något dramatiskt och omskakande. Som svensk ambassadsekreterare i Washington fick han uppleva Watergateskandalen och hantera verkningarna av Palmes fördömande tal om bombningen av Hanoi före jul 1972. Under hans ambassadörstid i USA under tidigt 2000-tal inträffade terrorattacken mot Twin Towers i New York, varefter försvarshögkvarteret Pentagon i Washington blev nästa mål.

Vid Zimbabwes självständighetsförklaring 1980 fick Eliasson, utsänd av Ola Ullstens folkpartiregering, träffa den nytillträdde presidenten Robert Mugabe, vars utveckling från frihetskämp till enväldig tyrann han beskriver. Strax därefter kallades Eliasson av oppositionsledaren Olof Palme att biträda denne i det svåra uppdraget att medla mellan de krigförande Iran och Irak. Vid fem tillfällen träffade Eliasson Saddam Hussein, två gånger efter Palmes död. För Eliasson blev medling och konflikthantering en del av hans vardag, då han betroddes med posten som biträdande generalsekreterare i FN med ansvar för humanitära frågor och katastrofbistånd. Konflikthärdar passerar därför revy, i boken staplade på varandra.

Det kunde gälla Bosnien men framför allt utomeuropeiska områden som Afghanistan, Nagorno Karabach, Darfur i Sudan, Mali, Jemen, Somalia eller Syrien. I de akuta katastrofområden Eliasson besökte fick han uppleva hemiska syner med svält, lidande och död. Hans medlarteknik, ägnat ett kapitel i boken, har belysts av freds- och konfliktforskare. Med sin erfarenhet av världens konfliktzoner ansågs han också vara väl meriterad att bli styrelseordförande för SIPRI, Stockholms internationella fredsfnorskningsinstitut.

Då Göran Person kallade Eliasson att efterträda Laila Freivalds som utrikesminister hade han måttlig partiförankring, utan något förflutet inom SSU eller medlemskap i någon s-förening under studieåren. Eliasson kunde bara peka på att han varit ledamot av gatunämnden i Solentuna. I bakgrunden fanns förstås pappans fackliga uppdrag, moderns av fattigdom präglade uppväxt och egna första maj-tal sent i livet. Utrikesministerposten fick han kombinera med ordförandeskapet i FN:s generalförsamling, en till synes omöjlig uppgift, som löstes genom lojala medarbetare på båda sidor av Atlanten. Dilemmat försvann genom den borgerliga alliansens maktövertagande på hösten 2006.

Eliassons bok är väl uppdaterad och landar i nuet. Han är skarp i fördömandet av Donald Trumps agerande vid stormningen av Capitolium 6 januari 2021 och bekymrar sig för tillståndet i Republikanska partiet. Med sin bok daterad 24 mars hinner han också insiktsfullt belysa Ukrainas situation. Vi får inte veta hur han ställer sig till svenskt Nato-medlemskap men troligt är att han inte positionerat sig på samma sätt som vännerna Pierre Schori och Rolf Ekéus. Han

har varit en lojal anhängare av svensk alliansfrihet, men tidigt förordat ett närmare europeiskt samarbete. I vår egen tid vill han se ett ökat fokus på mänskliga rättigheter jämte flykting- och klimatfrågan.

Jan Eliassons liv och karriär är uppenbart en framgångssaga. Hans resande världen runt har givit honom perspektiv, med egna ord vingar, men han understryker även behovet av rötter, i hans fall Göteborg, Stockholm och Sommargotland. I umgänget har han varit smidig, sällan konfrontativ. Trots ett privilegierat liv tycks han ha lyckats behålla sin ideologiska kompass oanfrätt. Nu har han med den aktuella boken givit oss en rejäl repetition i nutidshistoria.

Bert Mårald

REGISTER ÖVER ANMÄLDA ARBETEN

Dag Sebastian Ahlander, <i>Romarriketets undergång: Pandemier, klimatkriser och folkvandringar</i> (2022).....	163
Måns Ahlstedt Åberg, <i>Frivilliga rasbiologer: Interaktionen och kunskaps-cirkulationen mellan rasbiologiska institutet och allmänheten under 1920- och 1930-talet</i> (2022)	136
Kurt Almqvist och Elias Lindén (red.), <i>När Europa upptäcker världen: Från antiken till Pax Britannica</i> (2022)	158
Antonios Antoniadis, <i>Gyllene grynings uppgång och fall: Historien om den grekiska högerextremismen</i> (2022)	139
Björn Asker, <i>Hovet: Historien om ett kungligt maskineri</i> (2022)	202
Antony Beevor, <i>Ryssland: Revolution och inbördeskrig 1917–1921</i> (2022)	165
Ulf Beijbom, <i>Uppbrottets tid: Amerikafebern på Öland</i> (2022)	183
Li Bennich-Björkman, <i>Bakom och bortom järnridån: De sovjetiska åren och frigörelsen i Baltikum och Ukraina</i> (2022)	118
Henrik Berggren, <i>Spanska inbördeskriget 1936–1939</i> (2022)	171
Ingegerd Björklund, <i>Med befriad röst: En biografi om Wendela Hebbe, Sveriges första kvinnliga journalist</i> (2022)	241
Per-Arne Bodin, <i>Rysk kultur i tusen år</i> (2022).....	213
Rebecca Clifford, <i>Barnen som överlevde: Livet efter Förintelsen</i> (2022)	120
Tania Crasnianski, <i>Nazisternas barn</i> (2022)	120
Sten De Geer, <i>Louis De Geer: Sveriges förste feministiske statsminister?</i> (2022).....	239
Karin Dirke, Andreas Hellerstedt och Martin Wiklund, <i>Dödens idéhistoria</i> (2022)	200
Jan Eliasson, <i>Ord och handling: Ett liv i diplomatins tjänst</i> (2022)	243
Lars Ericson Wolke, <i>Svenskar i krig för Danmark 1848–1864</i> (2022)	175
Lars Ericson Wolke & Annasara Hammar, <i>Sjömakt och sjöfolk: Den svenska flottan under 500 år</i> (2022).....	168
Sofia Fedortjenko, <i>Folket i krig: Anteckningar vid frontlinjen</i> (2022)	133
Martin Gelin, <i>Den vita stormen: Rasismens historia och USA:s fall</i> (2022)	125
Rasmus Glenthøj & Morten Nordhagen Ottosen, <i>Union eller undergång, del 1: Kampen för ett enat Skandinavien</i> (2022)	188, 191
Maja Hagerman, <i>Minnesbrunnen: Om helgon, skallmätare och hotet mot demokratin</i> (2022)	155
Jesper Hamark, <i>Strejk! Från Satans svarta kvarnar till gigekonomin</i> (2022).....	215

Gellert Hardi-Kovacs, <i>C-byrån hemligast av alla: Berättelsen om Sveriges hemliga underrättelse under andra världskriget</i> (2022).....	123
Dick Harrison, <i>Tusen år i Uppåkra: En järnåldersmetropol uppgång och fall</i> (2022)	180
Katharina Harrison Lindbergh, <i>Erik XIV</i> (2022)	231
Carl-Göran Heidegren, <i>Den höggra handens tendens</i> (2022)	196
Kim Hjärdar, <i>Vikingarnas största slag</i> (2021)	186
Maria Josephson, <i>Lex THX</i> (2022)	207
Henry A. Kissinger, <i>The meaning of history: Reflections on Spengler, Toynbee and Kant</i> (2022).....	220
Martin Kragh, <i>Det fallna imperiet: Ryssland och väst under Vladimir Putin</i> (2022)	127
Anu Lahtinen, <i>Ebba Stenbock: I maktspelets skugga</i> (2022).....	229
Anders Löwdin, <i>Jag ville se platserna</i> (2022)	147
Peter Mosskin, <i>Det arabiska ljuset från Spanien</i> (2022)	198
Miklós Nyzsli, <i>Jag var Mengeles patolog: En läkares ögonvittnesskildring från Auschwitz</i> (2022)	145
Axel Odelberg, <i>Drömmarnas tid: Berättelsen om affärsgeniet Axel Johnson</i> (2022)	226
Sallustius, Cicero, Asconius, Diodorus Siculus, Plutarchos, Alexander Andrée (översättning), <i>Catilina</i> (2022)	224
Johan Samuelsson, <i>Läroverken och progressivismen: Perspektiv på historieundervisningens praktik och policy</i> (2021)	209
Peter Sandberg, <i>Svensk bryggerihistoria: Öltillverkning under 200 år</i> (2022)	217
Thorsten Sandberg, <i>Karl XV: Folkets monark</i> (2022)	237
Nathan Shachar, <i>Johnsonlinjen och Latinamerika</i> (2022)	150
Lars-Göran Tedebrand, <i>Malthus resa till Sverige och Norge 1799 och andra historiska artiklar</i> (2022)	153
Fredrik Thomasson, <i>Svarta Saint-Barthélemy: Människoöden i en svensk koloni 1785–1847</i> (2022)	173
Nils Johan Tjärnlund, <i>Järnbrukens historia</i> (2022)	204
Marcus Wallén, <i>Falkens flykt och den stora evakueringen över Östersjön 1943–1944</i> (2022).....	130
Jack Werner, <i>Ormen Friske</i> (2022)	211
Björn Wiman, <i>I en sal på lasarettet: En berättelse om min mamma, tuberkulosen och folkhemmet</i> (2022)	142
Heikki Ylikangas, <i>Gustav Vasa och hans fiender: Från Kristian II till Nils Dacke</i> (2022)	234
Kent Zetterberg, <i>Sverige och Hitler 1939–1945: Ett bidrag till historien om Sverige och Tyskland under andra världskriget</i> (2021).....	178
Erik Åsard, <i>Operation Eichmann: Jakten på Förintelsens organisatör</i> (2022).....	161
Eva Öhrström, <i>Alla fredagsaftnar samlades man: Salongsliv genom århundradena</i> (2022) ..	194